

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

**РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти—другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 601 групи,
спеціальності 032 – історія та археологія

Оношко Денис Васильович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,
доцент **Яценюк Ф. С.**

*До захисту допущено:
на засіданні кафедри
протокол № від*

2024 р.

Зав. кафедрою

професор Добржанський О. В.

Чернівці – 2024

Анотація

Реформаторська діяльність гетьмана Кирила Розумовського

У роботі досліджуються особливості реформаторської діяльності гетьмана Кирила Розумовського. В роботі проаналізовані заходи здійснені К. Розумовським, які передбачали зміцнення державного устрою Гетьманщини, збереження її автономії, розширення станових привілеїв і прав для української старшини. Зусиллями К. Розумовського та його адміністрації була здійснена адміністративна та судова реформи, які покращили діяльність Генерального військового суду, гродського, земського та підкоморського судів. Реформування та реорганізація козацького війська були здійснені гетьманом за західноєвропейськими зразками. Позитивні наслідки мали і впроваджені культурно-освітні зміни. Ним розбудовувалась гетьманська столиця Глухів та був відбудований палац І. Мазепи в Батурині, планувалось відкриття університету в Батурині та перетворення Києво-Могилянської академії на світський університет.

Ключові слова: Гетьманщина, гетьман, К. Розумовський, реформи: судочинства, реорганізація козацького війська, культурно-освітні.

Annotation

Reformist activity of Hetman Kyrylo Rozumovsky

The paper examines the features of the reformist activity of Hetman Kyrylo Rozumovsky. The paper analyzes the measures taken by K. Rozumovsky, which provided for strengthening the state system of the Hetmanate, preserving its autonomy, expanding the class privileges and rights of the Ukrainian elders. Through the efforts of K. Rozumovsky and his administration, administrative and judicial reforms were carried out, which improved the activities of the General Military Court, the Grodno, Zemstvo and Podkomorsky courts. The reform and reorganization of the Cossack army were carried out by the Hetman according to Western European models. The cultural and educational changes introduced also had positive consequences. He developed the Hetmanate capital of Hlukhiv and rebuilt the palace of I. Mazepa in Baturyn, it was planned to open a university in Baturyn and transform the Kyiv-Mohyla Academy into a secular university.

Keywords: Hetmanate, hetman, K. Rozumovsky, reforms: judicial proceedings, reorganization of the Cossack army, cultural and educational.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використані ідеї, результати досліджень і тексти наукових понять мають посилання на відповідне джерело.

Д. В. Оношко

З М І С Т

стор.

ВСТУП	4 – 6
Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА АДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	7 – 17
Розділ II. ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО У СФЕРІ УДОЧИНСТВА ТА АДМІНІСТРУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ ...	18 – 58
Розділ III. РЕФОРМУВАННЯ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА	59 – 79
Розділ IV. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАХОДИ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО	80 – 108
ВИСНОВКИ	109 – 111
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	112 – 125
ДОДАТКИ	126 – 144

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних умовах зростає інтерес до особливостей становлення нашої державності та державотворення. Особливої уваги заслуговує період Козацької держави кінця XVII – XVIII ст. Серед постатей українських гетьманів цього періоду виділяється Кирило Розумовський. К. Розумовським були здійснені спроби зміцнити державний устрій України, зберегти його автономію, розширити для українських старшин їх станові привілеї і права, забороняв спроби російського уряду перетворити українське населення на холопів, підпорядкував своєму керівництву Запорозьку Січ та Київ, налагоджував міжнародні зв'язки.

Саме в період його гетьманування були проведені заходи, які передбачали розбудову автономії Гетьманщини: здійснена адміністративна та судова реформи, реорганізоване козацьке військо, впроваджувались у життя культурно-освітні зміни. Ним розбудовувалась гетьманська столиця Глухів та був відбудований палац І. Мазепи в Батурині. Без дозволу з Петербурга він самостійно призначав полковників та роздавав старшинам землі та звання. Роки гетьманування К. Розумовського засвідчила про те, що його діяльність зайняла належне місце у вітчизняній історії і є актуальною.

Метою магістерського дослідження є реформаторська діяльність гетьмана Кирила Розумовського.

Завданням дослідження підпорядковані чотири розділи роботи в яких:

- аналізуються джерельна база та історіографія проблеми;
- з'ясовується діяльність гетьмана у сфері судочинства;
- розкриваються його спроби змінити адміністративно-політичний устрій Козацької держави;
- характеризуються реформи, спрямовані на реорганізацію козацького війська;
- дається оцінка культурно-освітнім заходам останнього гетьмана XVIII ст.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна, політична та культурно-просвітницька історія Гетьманщини 50-60-х років XVIII ст.

Предметом дослідження є діяльність гетьмана К. Розумовського по реформуванню Гетьманщини та її наслідки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період перебування при владі гетьмана К. Розумовського: 18 червня 1750 – 10 листопада 1764 р.

Територіальні рамки дослідження – Лівобережна Україна (Землі Війська Запорозького).

Наукова новизна результатів магістерського дослідження. В магістерській роботі проаналізовані наявні джерела та література, які характеризують період відновлення гетьманства в Україні в середині XVIII ст. та остаточну ліквідацію автономії Гетьманщини в другій половині XVIII ст. В більшості наукових праць ця проблема розглядається в рамках приходу до влади К. Розумовського, його спроб зберегти за собою всю повноту влади в Війську Запорозькому, надання українській старшині шляхетських прав та привілей, деяким змінам в соціально-економічному суспільно-політичному та культурному житті, причинам та перебігу ліквідації гетьманства.

Однак, комплексного дослідження, в якому б розглядались в повній мірі особливості всіх напрямків реформаторської діяльності останнього гетьмана К. Розумовського немає. Автор магістерської роботи робить спробу заповнити цю прогалину, зосередившись на 50-60-х рр. XVIII ст. та на всіх напрямках реформаторської діяльності гетьмана Кирила Розумовського.

Практичне значення результатів дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватись у роботі вчителя, зокрема, на уроках під час розгляду занепаду автономії Гетьманщини в другій половині XVIII ст. з історії України у 8 класі. Досліджений мною матеріал буде значним доповненням для з'ясування особливостей відновлення інституту гетьманства на чолі з Кирилом Розумовським, напрямки його реформаторської діяльності у сфері судової системи, адміністративних змін у

структурі керівництва державою, реорганізації козацького війська Гетьманщини, культурно-освітні заходи.

Матеріали дослідження можна використовувати і в гуртковій роботі в школі, під час підготовки учнями реферативних повідомлень. і при написанні наукових статей, лекційних курсах у коледжах, гімназіях, вищих учбових закладах.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Історіографія. Гетьманування К. Розумовського знайшло своє висвітлення в значній кількості публікацій, в яких відображено його спроби зберегти автономію України-Гетьманщини.

Об'єктивне і цілісне висвітлення діяльності гетьмана К. Розумовського неможливе без надбань попередніх істориків, які вже у кінці XVIII – початку XIX ст. прагнули з'ясувати особливості його реформаторської діяльності. Серед таких робіт слід відзначити «Історію русів» [57], праці Дмитра Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» [36] та Миколи Маркевича «Історія Малоросії» [84], які розглядали різні аспекти реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського. Ними описано зміни в армійських підрозділах після реформи гетьмана Розумовського, розкрито особливості функціонування судової системи.

Науковим підходам та аналізом позначена робота історика, краєзнавця XIX – початку XX ст. Дмитра Міллера «Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии» [88]. Автор присвячував свій нарис юридичній системі Гетьманщини, правовому статусу української шляхти. Ним розкрита антиукраїнська політика Катерини II, яка почалась з часів гетьмана К. Розумовського.

Аналіз діяльності гетьмана К. Розумовського у сфері судочинства здійснив Олександр Лазаревський у своїй статті «Суды в старой Малороссии» [77], в якій розкрито особливості діяльності земських, міських та підкоморських судів Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст., а також подано аналіз їхнього складу та функцій, які були відновлені за універсалом гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 р.

Загальне дослідження про діяльність Генерального військового суду, городських, земських та підкоморських судів подали у своїх публікаціях Микола Василенко [40], Лев Окишневич [90] та Іринарх Черкаський [131].

Ними проаналізовані зміни в судовій системі Гетьманщини з часи Б. Хмельницького та К. Розумовського, розкрито зміст «Записок про непорядки Малоросії» Г. Теплова, проаналізовані рішення старшинської ради, яку скликав Розумовський у 1763 р., подано персональний склад і функції Генерального військового суду, гродських, земських підкоморських судів.

В кінці 60-х років XX ст. побачила світ монографія Андрія Пашука «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782)» [92], у якій розкривається особливості діяльності судів та судочинства, які діяли на Лівобережній Україні з часів гетьманування Б. Хмельницького до створення намісництва імператрицею Катериною II.

Спробам чинити опір руйнуванню автономії Гетьманщини в часи гетьманування К. Розумовського присвячена монографія історика з діаспори Зенона Когута «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830» [64]. Автор монографії зазначає, що російська імперія ліквідовувала всі реформаторські зміни в судовій системі, освіті, культурі часів Розумовського. Ще один український історик з діаспори Ярослав Падох у дослідженні «Суди і судовий процес старої України» [106] здійснив загальний аналіз судів та судових процесів, які діяли з часу княжої доби до ліквідації Гетьманщини.

Певним аспектам проведення реорганізації та реформування козацького війська Гетьманщини та Запорозької Січі К. Розумовським присвятив своє дослідження «Історія запорізьких козаків» [137] Дмитро Яворницький. В трьох томах, які охоплюють період від початку XV ст. до другої половини XVIII ст., на основі оригінальних джерел та досліджень науковців різних історичних шкіл ним розкрито історію виникнення козацтва, в цілому, та запорожців, зокрема. Цікавим є його аналіз економічного, національного та культурно-побутового життя українського козацтва. Ним розкрита і судова система Запорозької Січі.

Культурно-освітнім заходам останнього гетьмана XVIII ст. дали наукову оцінку у своїх працях історики Василь Різниченко та Микола

Петров. В. Різниченко у своїй праці «Проект українського університету в Батурині» [107] подав історію створення університету в Батурині К. Розумовським за західноєвропейським зразком. М. Петров у своєму дослідженні «Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (1750-1763 гг.)» [105] здійснив докладний аналіз про стан освіти Києво-Могилянської академії в часи гетьманування К. Розумовського.

Характеристику реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського у сфері судочинства, реорганізації та реформування козацького війська та його культурно-освітні заходи розглядає історик Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олексій Путро. У своїй монографії «Гетьман Кирило Розумовський та його доба» [100], а також у статтях «Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського» [101], «Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині» [102] ним дано оцінку відновленню гетьманства в Україні та першим спробам реформування Гетьманщини К. Розумовським. Особливо ці зусилля нового гетьмана проявились уже на початку 1750-х років, коли він почав відновлювати склад та функції гродських, земських та підкоморських суддів, а в 1763 р., провів реформування козацького війська, виношував плани заснувати університет в Батурині 1760 р.

Коло наукових інтересів О. Путри досить широке, про що свідчить і його окрема стаття «Двірцеві інтриги уряду Катерини II»: «Змова Мировича» та «Справа Мацієвича» [103]. У цій статті розповідається про невдалу спробу перевороту проти Катерини II, в підготовці якого звинувачувався К. Розумовський. О. Путро зазначає, що не дивлячись на позитивні реформаторські дії К. Розумовського, Катерина II за таке звинувачення вимагала від нього скласти свої гетьманські повноваження.

Василь Кононенко у своєму дослідженні «Модернізація Гетьманщини: Проекти козацької адміністрації 1687-1764 pp.» [61] подав аналіз загальної концепції модернізації автономії Гетьманщини та проекти козацької

адміністрації щодо радикальних змін в розвитку Гетьманщини. В цій модернізації, стверджує В. Кононенко, реформаторська діяльність гетьмана К. Розумовського займає чільне місце і абсолютно всіх сфер життя гетьманату: судочинства, реформуванням та реорганізації козацького війська, освіти.

Діяльність К. Розумовського у сфері судочинства досліджували у своїх статтях Сергій Дегтярьов «Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та вплив на нього російських судових практик» [55], Олег Мельничук «Судова реформа гетьмана Кирила Розумовського наприкінці XVIII ст.» [83] та Володимир Омельчук «Судова реформа 1760-1763 років: Основні етапи та наслідки» [89].

Олександр Гуржій у своєму дослідженні «Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: Причини, перебіг, наслідки» [48] проводив загальний аналіз адміністрування Гетьманщини, яке проводилося за часів гетьмана К. Розумовського. Поділ Гетьманщини внаслідок відновлення гродських, земських, підкоморських судів на 20 судових повітів, адміністрування території Лівобережної України у 1760-х роках.

Складному проведенню процесу, обмундирування та переозброєння козацьких військ за західноєвропейським зразком гетьманом К. Розумовським присвятив свої статті «Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського» [114], «Однострої надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського» [115] та «Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII століття» [116] Євген Славутич. У них автор дослідив за архівними матеріалами уніформи Жолдацької караульної команда (гвардійської сторожі), Надвірної компанійської корогви та їх озброєння.

Досліджує козацьке обмундирування та озброєння і Олексій Сокирко у своїй монографії «На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII-XVIII ст.» [118]. Ним у публікації «Січовики» останнього

гетьмана: запорізький курінь Кирила Розумовського 1751-1764 рр.» [123]. окремо досліджуються і військові підрозділи часів К. Розумовського. У своїй монографії «Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років» [119] та статтях «Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648-1781 рр.)» [120], «Устроєві реформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату» [122], «Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764 рр.)» [124] О. Сокирко проаналізовані також виготовлення гармат для артилерії, місця розташування таких майстерень, військові устави часів К. Розумовського.

Виготовленню гармат в часи гетьманування К. Розумовського присвячена і монографія Олега Мальченко «Музей української артилерії XV-XVIII століть» [86].

Розкриваючи особливості одягу козацького війська часів Розумовського Сергій Шаменков у своїй статті «Шаровари в одязі українського козацтва XVI-XVIII ст.» [135] описує процес видозмін, які відбувались в одязі козаків від початку XVI ст. – до другої половини XVIII ст. і зазначає, що шаровари за часів гетьманування К. Розумовського не були широкими, а були вузькими.

Відновленню К. Розумовським гетьманської резиденції в Батурині присвячені дослідження Марини Герасько [44-46] Ірини Пасько [97]. Авторами зроблений аналіз підготовки до будівництва та процес спорудження палацу на місці бувшої резиденції гетьмана Івана Мазепи. Колектив авторів (З. Когут, В. Мазенцев, Ю. Стий, В. Скороход та С. Павленко) помістили свої розвідки у збірнику «Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палади Івана Мазепи та Кирила Розумовського» [65], в яких на основі проведених археологічних розкопок у Батурині розкривають зусилля К. Розумовського по відновленню палацу І. Мазепи. Вклад гетьмана К. Розумовського в розбудову гетьманської столиці розкриває у своїй монографії «Батуринські витоки» [99] Сергій Павленко.

Володимир Маслійчук у дослідженні «Культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII-XIX ст.» [80] розкриває особливості розвитку освіти та науки в часи гетьмана К. Розумовського. Ним розкрито внесок діячів науки, які отримали відповідні знання в Києво-Могилянській академії, у піднесення Петербурзької академії наук, Московського університету. У статті «Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764)» [81] В. Маслійчук подав аналіз проекту лубенського полковника Івана Кулябки про ведення військового навчання козацьких дітей від 12 до 15 років, а також про ведення читацького та письмового навчання старослов'янською мовою. Автор подав цей аналіз на основі двох листів І. Кулябки від 13 жовтня 1758 р. та від 4 травня 1760 р.

Крім В. Маслійчука про освітні заходи К. Розумовського повідомляють історики, педагоги Лариса Корж-Усенко, Дар'я Мартиненко та Ольга Радул. Л. Корж-Усенко та Д. Мартиненко у своїх статтях «Пріоритети політики «Освіченого гетьманату» К. Розумовського» [68]. Автори характеризували заходи гетьмана К. Розумовського у сфері освіти та культури. У своєму дослідженні вони зазначили, що К. Розумовський разом з Григорієм Сковородою мали намір відкривати університет у Сумах. Крім Батурина та проведення реорганізації Києво-Могилянської академії на світський університет поширювалися клопотання про відкриття університету в Глухові та у Переяславі.

О. Радул у своїй статті «Спроби відкриття університетів в Україні в другій половині XVIII століття» [68] розкрила спроби гетьмана К. Розумовського заснувати у своїй резиденції в Батурині університет, аналізує проєкт 1760 р. про відкриття університету в Батурині.

Для загального розуміння реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського мною використані роботи з історії родинного походження гетьмана К. Розумовського написані українськими істориками [47, 53, 66, 67, 82, 93, 94, 108], загальні праці з історії України Миколи Аркаса [29], Дмитра

Багалія [33], Михайла Грушевського [43], Дмитра Дорошенка [52], Наталії Полонської-Василенко [98], Раїси Іванченко [58], роботи, в яких у загальних рисах висвітлено період гетьманування К. Розумовського. Олени Апанович [30], Андрія Бовгирі [31], Віктора Горобця [41, 42], Олександра Гуржія [50], Олександра Реєнта, Ігоря Коляди [110] Валерія Смолія, Віталія Степанкова [112], Володимира Свербигуза [113], Олексія Струкевича [125], Юрія Сороки [126], Тараса Чухліба [132], Валерія Шевчука [133] та Віталія Щербака [134].

Таким чином, історіографічний огляд засвідчує про те, що науковцями проведена значна робота по висвітленню реформаторської діяльності К. Розумовського. Однак, відсутнє комплексне видання, в кому б були висвітлені всі аспекти реформаторської діяльності останнього гетьмана Кирила Розумовського.

Джерельна база. Розкриттю завдань магістерського дослідження сприяли наявні друковані матеріали та документи. При висвітленні реформаторської-діяльності гетьмана К. Розумовського сюди можна віднести ордери, листи, універсали, грамоти гетьмана К. Розумовського пов'язанні з його реформаторською діяльністю, які містяться монографії О. Путро «Гетьман Кирило Розумовський та його доба» (друга частина), «Історія України. Хрестоматія» Володимира Литвина, «Історія України. Джерельний літопис» тощо.

Певна частина джерел присвячена відновленню гетьманства та обранню гетьманом Кирила Розумовського. До них слід віднести подання українських старшин імператриці Єлизаветі Петрівні з проханням про відновлення гетьманства, жалувану грамоту імператриці про проведення виборів, сам церемоніал їх проведення та обрання К. Розумовського гетьманом [4, 12].

Важливим джерельним комплексом, який дає можливість вивчати історію діяльності гетьмана К. Розумовського у сфері судочинства є ордери, написані власною рукою гетьмана, зокрема, «Ордер гетьмана Кирила Розумовського 16 квітня 1751 року про заборону вживати в Лівобережній

Україні «суд по формі», а судити за малоросійськими правами» [10]. За цим ордером гетьман скасував російський суд, який був виданий за указом імператора Петра I 1723 р. та відродив Генеральний військовий суд, який був за часів гетьманування Івана Скоропадського та складався з українських чиновників.

Наведенню порядку в системі судів свідчить і «Ордер гетьмана Розумовського генеральному підскарбію Михайлові Скоропадському про усунення його «від усіх Малоросійських справ» 1753 року», яким усувався від усіх політичних справ М. Скоропадський, за те, що не виконував розпорядження гетьмана [11].

Ряд універсалів свідчать про чітку регламентацію посадових обов'язків судових працівників та генерального писаря, про особливості подання апеляцій [19], про призначення суддів Генерального військового суду [20] про реорганізацію діяльності Генерального військового суду [21], про заснування Статутових судів (відновлення городського, земського та підкоморського судів) [23].

Документами, які дають можливість дізнатись про реформи судової системи К. Розумовським, є і «Запитання», написані рукою гетьмана до генеральних старшин, згідно яких вирішувалось питання про чини суддів, про особливості існування судів у часи попередників К. Розумовського, про службові посади генеральної старшини та її склад [5].

Джерельним матеріалом, який дає можливість аналізувати адміністрування Гетьманщини, яке було проведено за гетьманування К. Розумовського, є «Універсал гетьмана Кирила Розумовського про обмеження прав переходу селян на Лівобережній Україні (1760 року)» [22], за яким вирішувалось питання переходу селян з Правобережної на Лівобережну Україну.

Важливими є і документи про організацію будівельної та освітньої справи в Гетьманщині, зокрема, відновлення гетьманської столиці в Батурині та відкриття в ній університету. До них відносяться і звіти експедицій, які

приймали рішення про стан палацу в Батурині та особливості його відновлення, і листи гетьмана до імператриці з проханням відновити гетьманську столицю в Батурині, побудувати нові споруди у Глухові, і розпорядження про запрошення відомих європейських архітекторів [2, 7, 13, 16].

Для з'ясування реформ К. Розумовського, які були присвячені культурно-освітнім проблемам, слід виділити його зусилля щодо відкриття в Батурині університету [15]. Проєкт відкриття університету складався з декількох частин, в яких чітко визначалась структура, його фінансові можливості, внутрішні закони та предмети викладання.

Важливими є і джерельні матеріали, в яких розкривається втілення гетьманом К. Розумовським в життя освітнього проєкту лубенського полковника Івана Кулябки» [8, 9]. Згідно цього проєкту вводилась система військового навчання («військової екзистриції») за західноєвропейським зразком для дітей виборних козаків та заможних підпомічників віком від 12-ти до 15-ти років. Проєкт Кулябки передбачав також запровадження читацького та письмового навчання на старослов'янській мові.

Частина документів по проблемі магістерської роботи містяться у роботі А. Безбородка та В. Рубана [1], С. Дівовича [3], О. Рігельмана [4, 17], П. Куліша [6], С. Білоконя [12], П. Симоновського [18], О. Шафонського [27], Шерера Жан-Бенуа [28] та інших. Політичний памфлет С. Дівовича «Разговор Великороссии с Малойроссиею» написаний в 1762 р. у формі віршованого діалогу. Головна ідея цього памфлету є відстоювання самостійності Гетьманської держави та висловлення політичного протесту проти політики уряду російської імперії. У своєму памфлеті автор використав три літописи «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка» та «Короткий опис Малоросії» 1734 р. У памфлеті автор чітко висвітлює події історії Української держави від найдавніших часів до середини XVIII ст., описує героїзм українського

козацтва починаючи від гетьмана Предслава Лянцкоронського до гетьмана Кирила Розумовського.

Пантелеймон Куліш вмістив «Записки про непорядки в Малоросії», написані радником гетьмана Г. Тепловим, який доповідав Катерині II про необхідність ліквідації гетьманства та всіх прав і привілеїв Гетьманщини. П. Куліш критично оцінює ці «Записки», в яких були описані непорядки та зловживання в Гетьманщині, захоплення козацькою старшиною міщанських та козацьких земель, що привело до «морального занепаду суспільства». Теплов у своїх записках описав невідповідність гетьманського правління та «малоросійського» тобто (українського) права за царськими указами та самодержавного устрою російської імперії. «Записи про непорядки в Малоросії» Г. Теплова стали наслідком ліквідації інституту гетьманства, проведено імператрицею Катериною II 1764 р. та знищення всіх особливостей автономії Гетьманщини.

С. Білоконь вмістив промову, яку виголосив на загальних зборах шляхетства у Глухові в 1763 р. громадсько-політичний діяч, козацький енциклопедист Григорій Полетика. У промові Г. Полетика вимагав відновлення гродського, земського та підкоморського судів в Гетьманщині, що дало з часом К. Розумовському 19 листопада 1763 р. видати універсал про відновлення судів за трьома Литовськими статутами.

О. Путро у своїй праці вмістив «Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії подане Катерині II» [14]. За цією прохальною грамотою передбачалось: про відновлення гродських, земських та підкоморських судів, про реорганізацію козацьких військ, про заснування університетів, гімназій та друкарень в Гетьманщині.

Автором використані і документи про перебіг подій, які привели до скасування гетьманства та утворення другої малоросійської колегії, позбавлення К. Розумовського посади та забезпечення його подальшого існування [24, 25, 26].

Отже, названі вище опубліковані джерела: ордери, листи, універсали гетьмана К. Розумовського літописи, описи учасників тих подій, дозволили глибше вивчити реформи гетьмана К. Розумовського у сфері судочинства, реорганізації козацького війська та в культурно-освітніх заходах Гетьманщини XVIII ст.

РОЗДІЛ II

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА ТА АДМІНІСТРУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Аналізуючи діяльність гетьмана Кирила Розумовського у сфері судочинства слід зазначити, що йому в спадщину перейшла судова система, яка була запроваджена ще в часи Богдана Хмельницького. З часом російський уряд вносив багато змін у цю систему. Особливо активно втрутився у судову систему Петро I, який запровадив малоросійську колегію та поширив на Гетьманщину російське судочинство, яке існувало і в часи П. Полуботка, і в часи Д. Апостола, і в міжгетьманський період.

Розвиток подій в російській імперії вимагав серйозних змін. Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XVIII ст. серед козацьких старшин виникло незадоволення відсутністю керівника держави. Козацька старшина вимагала від голови російського уряду призначити вибори нового гетьмана. Але після смерті Анни Іоанівни 17 жовтня 1740 р. імператором російської імперії став її небіж Іоанн VI Антонович. Імператор на російському престолі пробув недовго – в 1741 р. до влади прийшла донька покійного імператора Петра I Єлизавета. Переворот був ретельно спланований найближчим оточенням останньої, де керівну роль відіграли генерали-фельдмаршали російської імперії Петро Шувалов, Михайло Воронцов, особистий лікар імператриці Йоганн-Герман Лесток [100, с. 15], а також її фаворит Олексій Розумовський, який походив з козацького роду Розумів з села Лемеші Київського повіту. Саме завдяки наполяганням О. Розумовського та стратегічними потребами на півдні імператриця вирішила відновити гетьманство в Україні

6 березня 1746 р. граф Олексій Розумовський передав козацькій старшині декларацію від імені імператриці Єлизавети Петрівни щодо відновлення інституту гетьманства. В декларації було зазначено ім'я та прізвище того, хто буде призначений гетьманом. Це був молодший брат

Олексія Кирило (Додаток 1) [108, с. 21-22]. 5 травня наступного року імператриця офіційно подала до Сенату указ про вибори гетьмана.

За імператорським указом від 16 грудня того ж року був підготовлений указ Сенату [47, с. 555] про відновлення інституту гетьманства. Офіційно указ імператриці було затверджено у жалуваній грамоті від 16 грудня 1749 р. де було зазначено: «Найвище та наймилостивіше зволили наказати відтепер бути в усій Малоросії гетьманові, як і раніше, і на такій підставі, як від нашого люб'язного батька, блаженної та високославної пам'яті, государя імператора Петра Великого, як Іван Скоропадський затверджений був на посаді гетьмана» [4, с. 659].

Крім того, імператриця Єлизавета Петрівна у жалуваній грамоті затвердила відправлення до Глухова графа Івана Гендрикова, на якого було покладено завдання підготувати «вибори вільними голосами», – з тим щоб вибір упав на графа К. Г. Розумовського [108, с. 32]. Для цього у Глухові було скликано Генеральну раду старших офіцерів та релігійних діячів, яка прийняла рішення – гетьманом обрати графа-камергера К. Розумовського.

Церемонія (елекція) на гетьманство К. Розумовського (Додаток 2) відбулася «заочно» 22 лютого 1750 р. під командуванням генерального військового осавула Якова Якубовича на головній площі Глухова, де частково проводилися козацькі ради, розташованій між Свято-Миколаївською та Свято-Троїцькою церквами. Говорять, що на той час майбутнього гетьмана не було в Глухові, а перебував він у Петербурзі, тому що не хотів їхати на свою церемонію з столиці в провінцію.

Після оприлюднення акту обрання К. Розумовського гетьманом відбулось складання ним присяги на вірність імператриці. Гетьман отримав клейноди, які являють собою набір символів влади: знамено з гербом російської імперії, білий бунчук, печатку, срібні литаври [121, с. 58], золоту булаву з білими алмазами (Додаток 3).

Внаслідок обрання К. Розумовського гетьманом імператриця Єлизавета Петрівна скасувала Правління гетьманського уряду. 5 червня 1750 р.

імператриця вже офіційно підтвердила особу К. Розумовського гетьманом як реформатора своєї держави. Після указу К. Розумовський переселився у Глухів, де, оточивши себе «двором та охоронцями», тому що на той час імператриця пішла на значні поступки новобраному гетьманові, повернула всі рангові маєтки, відновила право самостійного фінансового управління в регіоні. Також були відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, Генерального військового суду, Комісії економіки, а ще було скасовано Канцелярію міністерського правління [48, с. 37-38].

18 червня 1750 р. гетьман К. Розумовський фактично починає виконувати свої державні обов'язки, у зв'язку з чим створюється похідна гетьманська канцелярія, керівництво якою ордером від 18 червня 1750 р. доручається бунчуковому товаришу В. Гудовичу. Незабаром у Петербург прибув генеральний хорунжий М. Ханенко, який разом із В. Гудовичем став керувати даною канцелярією.

Дійсно, відповідно до указів імператриці Єлизавети Петрівни, великоросійські чиновники вже не повинні були обіймати посади в управлінні Гетьманщиною. Як підказував В. Гудович своєю доповіддю гетьману, потрібно розпочати демонтаж Правління гетьманського уряду [71, с. 456]. У зв'язку з цим 28 червня 1750 р. у Петербурзі невдовзі з'являється універсал гетьмана, який був надісланий до Глухова. У ньому йшлося про перші кадрові призначення в найвищих державних установах. Зокрема, керівниками Генеральної військової канцелярії гетьман призначив генерального суддю Федора Лисенка, генерального підскарбія Михайла Скоропадського та генерального осавула Петра Василькевича. Генеральним писарем Генеральної військової канцелярії було призначено полкового писаря Стародубського полку Степана Петрункевича. Як стверджує О. Путро, це був перший універсал гетьмана, поданий козацьким старшинам до Глухова [100, с. 48].

31 жовтня 1750 р. імператриця підписала указ, за яким Запорозька Січ підпорядковувалася новообраному гетьману К. Розумовському [94, с. 541], а

13 березня наступного року гетьман склав присягу на вірність імператриці, пообіцявши бути її «вірним, добрим, і слухняним підданим рабом» [50, с. 316]. Але як бачимо, через обмеження гетьманської влади, К. Розумовський у своїй присязі засвідчив, що він є правителем цілого народу та окремої держави, яка ще за гетьманування Б. Хмельницького отримала офіційну назву «Військо Запорозьке».

В усіх актах до гетьманського рангу мав долучатися і титул гетьмана-реформатора, як «високий та благо установлений граф Кирило Розумовський», що принципово змінювалося в титулатурі очільників Війська Запорозького, інтегруючи до К. Розумовського імперський титул. В структурі це поєднання витворило незвичну для гетьманської традиції титуляційну форму як «Ясновельможний високоповажний всієї Малоросії обох сторін Дніпра та запорозьких військ гетьман її імператорської величності, дійсний камергер, різних орденів кавалер, Імператорської академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайловського полку підполковник та граф російської імперії Кирило Григорович Розумовський» [121, с. 59]. Як ми бачимо, К. Розумовський мав титул гетьмана обох берегів Дніпра, як і попередні гетьмани.

Після складання присяги на вірність імператриці гетьман розгорнув справжню боротьбу за підпорядкування Києва під своєю юрисдикцією, але пізніше в 1761 р. Київ був остаточно підпорядкований Сенатом. Крім цього, гетьман докладав значні зусилля, аби відновлюючи судочинство Гетьманщини, зробити його ефективнішим та більш справедливим [61, с. 174].

16 квітня 1751 р. гетьман видає ордер «про заборону вживати на Лівобережній Україні російський суд, а судити за малоросійськими правами». В ордері було вказано: «Генеральній військовій канцелярії повідомив про найвищу її імператорської величності грамоту на гетьманське обрання від 16 грудня 1749 р., передавши її копію до Генерального військового суду, велено втручатися до всіх, у тому числі й Генерального

військового суду та в інших судових позовних місцях, а також відповідно в інших справах чинити суд велено згідно з малоросійськими правами та високомонаршими грамотами підтверджений без усякої одміни» [10, с. 53].

Отже, гетьман К. Розумовський за цим ордером скасував російський суд (російське судочинство), який був запроваджений на Лівобережній Україні за указом імператора Петра I від 5 листопада 1723 р. Російський суд визнавався інстанційним, а сотенний, полковий та генеральний суд давали змогу судитися там, де хто забажає. Коли ж справедливих рішень позивач не одержував у Генеральному військовому суді, він міг звернутися до Генеральної військової канцелярії в особі генерального писаря, а вже той мав доповісти самому гетьману.

Водночас безпосередньо до гетьмана звертатись у судових справах заборонялося. Апеляційні прохання мали подаватися «по самій сущій правді», не затіваючи нічого зайвого, «щоб поморочити свого відповідача», – за таке встановлювався штраф [133, с. 423]; порушення ж правди в судах мало оголошуватися в універсалі гетьмана від 24 серпня 1751 р. «В Генеральному військовому суді справедливого рішення одержати не міг би, тоді такі донесення подавати до Генеральної військової канцелярії генеральному писарю Андрію Безбородьку (Додаток 4), а він повинен буде доповідати нам. Але й ті, подавані апеляційні прохання, як на сотенні й полкові суди, так і на Генеральний військовий суд, хай пишуть по самій сущій правді, не затіваючи нічого зайвого, бо якщо після розгляду справи виявиться, що хтось апелював даремно» [19, с. 54].

У цей суд подавати апеляції було заборонено, бо до нього звертались лише сотенні та полкові суди. Були й такі справи, що просто йшли в Генеральний військовий суд, який займався земельними, гродськими та магістратськими справами [29, с. 323]. Внаслідок цього гетьман в Глухові видає ще один універсал про призначення суддів та про поповнення суддів. У ньому було зазначено: «Оскільки Генеральний військовий суд, під верховною нашою апеляцією є в Малоросії головним, який і над усіма

підлеглими йому в малоросійських полках нижніми судами повинен наглядати, щоб у цих судах відправлення справ йшло найпоряднішим чином, згідно з малоросійськими правами і без найменших зволікань скривдженням позовникам (тим більше, коли це стосується справ, власне, йому належних), головний його обов'язок полягає в тому самому» [20, с. 54].

За цим універсалом К. Розумовський призначає знову Якіма Горленка та Дем'яна Оболонського на посаду генерального судді, а також призначає нових членів цього суду: трьох генеральних бунчукових товаришів, Максима Турковського, Якова Тарнавського, Івана Броздного та генерального підскарбія Михайла Скоропадського призначає на посаді писаря. До 1751 р. в Генеральному військовому суді брали участь лише три генеральні старшини, а потім додавалися бунчукові товариші, апеляція йшла до гетьмана.

Велике значення К. Розумовський надав вдосконаленню в Гетьманській державі судових процедур, перекладу правничих документів. За його піклуванням 13 січня 1752 р. Сенат видав указ «про якнайшвидше звільнення» українців з панської неволі, у яку з вони потрапили через хитрість російських поміщиків. У всі губернії надійшов наказ «щоб ніхто ні в якому разі малоросіян не змушували». Також без дозволу гетьмана російським чиновникам заборонялося арештовувати козаків, крім підозрюваних у здійсненні кримінальних злочинів. У зв'язку із цим при К. Розумовському було створено спеціальну контору для приймання прохань та листів від представників усіх верств населення Лівобережної України [82, с. 42].

У 1754 р. згідно з ордером, який був виданий гетьманом 16 квітня 1751 р., усі високопосадовці Гетьманщини та козаки мали судитися у земських справах не у Генеральному військовому суді, а починаючи з полкового. Усе це свідчить про помірковану модернізацію автономного українського судочинства [61, с. 174]. 9 червня 1756 р. було відкликано російських чиновників зі складу Генерального військового суду. Відтоді, протягом

десяти років, ця установа, президентом якої став гетьман, складалася з двох або трьох генеральних суддів та бунчукових товаришів.

Згідно з ордером від 16 квітня 1751 р. чиновники Генеральної військової канцелярії розглядали складання трьох Литовських статутів, які були видані та затверджені в 1529-1588-х рр. литовськими князями Сигізмундом I Старим, Сигізмундом II Августом та Сигізмундом III Вазою. Гетьман наголошував козацьким старшинам, «що ця річ найважливіша справа для всієї української нації та народу» [113, с. 67-68]. Тому гетьман перед тим, ще 15 серпня 1751 р., власною своєю рукою написав три запитання до генеральної старшини:

1. «Що особою являла (узагалі всіх та всякого окремо, за їх чинами) посада генеральної старшини, починаючи від обозного, і навіть до генерального бунчужного»?
2. «Які уряди за гетьмана Івана Скоропадського були та яку перевагу одне перед одним мали»?
3. «Які чини із генеральної старшини в якому уряді були присутні» [5, с. 55]?

Але крім цього, 17 серпня того ж року, гетьман надав на нього до генеральної старшини відповіді про те, які були чини і яким був уряд в Гетьманщині за його попередника І. Скоропадського. Відповідь була також за трьома пунктами:

1. «Генеральна старшина взагалі мала обов'язок жити переміно при гетьманові Скоропадському; і коли траплялися якісь відрядження в походи, то деякі з них відправлялися туди; у великих та найважливіших справах, які ставалися скликалися на ради; а коли подавалися апеляції на Генеральний суд про неправильні у справах рішення, то за велінням гетьманів, такі справи розглядали і приписували на свої міркування» [5, с. 56]. Крім цього у першому пункті йшлося, що «два генеральні суди мали засідати при всяких справах та розправах в Генеральному суді. Генерального підскарбія за

гетьмана Скоропадського не було, а посада його – доглядала та й утримувала грошові збори та інше, що належало до військового скарбу» [5, с. 57].

2. «Уряди за гетьмана Скоропадського були, починаючи з нижніх, як то ратушні, а особливо магістратські, де упривілейовані є магістрати, також сотенні, а над сотенними – полкові, а над полковими – Генеральний суд по судових тільки справах. А над усіма тими гетьманська влада і воля. Скарги ж на Генеральний суд за апеляцію передали гетьманові» [5, с. 57].

3. Слова відповіді повторювало слова третього запитання гетьмана.

Таким чином гетьман К. Розумовський не взяв собі за взірець установи Генерального військового суду, які були за гетьманування П. Полуботка та Д. Апостола, а взяв ті, які були за гетьманування І. Скоропадського. Очевидно тому, що за часів їхнього гетьманування Генеральний військовий суд складався наполовину з російських чиновників і тому не мав стосовного українського характеру [131, с. 760], а за часів гетьмана І. Скоропадського Генеральний військовий суд складався з самих генеральних «персон» – суддів, яких, як правило, входило двоє людей (один вважався старшим). Станом на 1715 р. до складу Генерального військового суду, окрім названих входили: генеральний хорунжий, полковник Полтавського полку, а також старшини [49, с. 200]. Пізніше за указом імператора Петра I від 14 листопада 1721 р. російський уряд зробив спробу поставити гетьманське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному військовому суді. Така акція не увінчалася успіхом через інертність тогочасного генерального судді Івана Чарниша [41, с. 350]. А за часів наказного гетьмана П. Полуботка Генеральний військовий суд був підпорядкований Першій Малоросійській колегії, якою управляли російські чиновники. До його складу входили два генеральні суди та чотири асесори. За своїми функціональними повноваженнями асесори були додатковими молодшими суддями, діяльність яких сприяла подоланню судової тяганини та пришвидшенню розгляду справ. На посади асесорів призначались особи з-поміж бунчукових товаришів, які мали відповідну

освіту. Призначення проводилось Генеральною військовою канцелярією з-поміж сотників та бунчукових товаришів.

Колегія асесорів складалася з 30 осіб, тобто по троє кандидатів від кожного з десяти полків, що існували у той час в Україні-Гетьманщині. За звичай, асесори виконували функції суддів упродовж місяця, після чого змінювалися Другою Малоросійською колегією [35, с. 303], яка була створена після усунення К. Розумовського з посади гетьмана 1764 р. і складалася вона з восьми осіб.

Генеральний військовий суд за часів попередника К. Розумовського гетьмана Д. Апостола, по-перше, було перетворено на колегіальну установу, яка складалася з шести осіб, троє з яких входили з Гетьманщини, а інших троє – з російської імперії. Генеральний військовий суд займався тільки апеляційними справами. Верховною апеляційною інстанцією вважався не гетьман, а імператор.

По-друге, інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів та визначалася їхня компетенція [110, с. 351]. В Генеральному військовому суді взагалі заборонялося приймати будь-які чолобитні грамоти. Якщо хтось був незадоволений цим указом, то могли подати чолобитні грамоти імператору або у Колегію іноземних справ [59, с. 94]. У ній було надано право застосовувати грошові штрафи для суддів нижчих ланок, а також інших посадових осіб, що були задіяні у розслідуванні справи та в судовому процесі за зловживання у проведенні слідчих дій та в судовому розгляді справи; за рахунок цих штрафів потерпілій стороні виплачувалася моральна компенсація. Заборонялося оголошення смертних вироків старшинами усіх рангів без дозволу імператора. Встановлювались особливості проведення судами Гетьманщини у кримінальних справах щодо російських розкольників за злочини, за які передбачалося смертна кара [111, с. 285-286].

Хоч кримінальні справи було розділено, на інституційному рівні, який тривав фактично до 1763 р. коли гетьман К. Розумовський відновив склад

функцій гродського, земського та підкоморського суду, це ніяк не позначалося. Усі судові інстанції розглядали як кримінальні, так і цивільні справи, але кожна на своєму рівні. Зрозуміло, чим вищий був суд, тим складніші справи йому доводилось розглядати. Існували також певні обмеження для нижчих інстанцій стосовно кримінального провадження. Так, навіть пізніше у 1763-1764 рр. полкові суди мали узгоджувати з Генеральним військовим судом смертні вироки, особливо коли йшлося про «знатних людей» [32, с. 156].

Після проведення початкових змін у Генеральному військовому суді в 1757 р. К. Розумовський разом зі своїм радником Григорієм Тепловим (Додаток 5), який вважався за деякими даними небожем або позашлюбним (прийомним) сином колишнього ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, а також вважався не офіційно співправителем гетьмана прибуває до Глухова. У той час Г. Теплов укладає нові кодекси законів Гетьманщини за зразком кодексу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (Додаток 6) або як називають історики «перший відомий в історії Кодекс українського права», який був підготовлений у травні 1738 р. За іншими даними підготовка тексту кодексів законів була підготовлена під час видання указу імператора Петра I від 29 квітня 1722 р. у якому гетьману І. Скоропадському вказувалося на необхідність навести лад у роботі Генерального військового суду, або на початку гетьманування Д. Апостола 1728 р. [38, с. 13]. Однак, над ними довгий час працювала комісія. Попередні кодекси законів не задовольнили ані генеральну старшину, ані уряд імператриці Єлизавети Петрівни [67, с. 33].

Кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» складався з 30-ти розділів і 1043 посилань на третій Литовський статут 1588 р. та з 929 посилань на Магдебурзьке право. До документа було також включено чимало положень з інших законодавчих актів, окремі норми козацького звичаєвого права, а також деякі оригінальні збірники: Третій Литовський статут, який забезпечив українській шляхті виняткове становище

серед інших соціальних груп та прошарків населення; Саксонське зерцало або німецький збірник правових норм, яке поширювалося на всю Європу; Хелмінське або кульменське право, яке було видано в Королівстві Польщі у місті Хелмі складається з п'яти книг та з 386 артикулів. Пізніше воно було включено до Литовських статутів; окремих норм так званого «звичаєвого права», поточного гетьманського законодавства та російських законів [136, с. 232-233].

Судовим устроєм за кодексом передбачалося дві категорії суддів – загальні та спеціальні. До першої належали (за обсягом компетенції та принципом зверхності): сільські, ратушні, магістратські, сотенні, полкові суди, полкові канцелярії, Генеральний військовий суд та Генеральна військова канцелярія. Серед цих спеціальних судів кодекс виділяє три суди: третейський або мировий, духовний, ярмарковий або торговельний суди. Серед урядовців, крім суддів кодекс засвідчує судового писаря, або возного, або судового, виконавця. До складу судової системи входили ще адвокати [35, с. 41].

Негативним у судочинстві до гетьманування К. Розумовського, яке передбачалося за кодексом було: пряма залежність судів від адміністративної влади (сотники, полковники керували не тільки адміністрацією відповідних округів, але й судами на території Лівобережної України); судова тяганина (повільність у вирішенні справ призводила до великої кількості апеляцій або ж одна справа могла переходити через десятки різних судів – від нижчих до вищих судів [54, с. 54-55].

Щоправда, в 1756 р. кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» були вилучені з російського архіву та передані генеральним старшинам, аби продовжувати роботу над ними. Можливо сам уряд імператриці хотів запровадити свої кодекси законів. Однак, гетьманський уряд 31 серпня 1761 р. видав відповідний указ «Про розмороження змін та доповнень Статуту, за яким у Малоросії суд та розправа виробника» [100, с. 15]. Але як відомо, «Права, за якими судиться

малоросійський народ» так і не стали офіційним юридичним кодексом в Гетьманщині.

12 грудня 1758 р. в Глухові К. Розумовському було передано лист від імператриці у, якій повідомлялося, що потрібно повернутися назад в Петербург [71, с. 557]. Управління над Гетьманщиною було доручено генеральній старшині. Наступного року в Глухові було скликано генеральну раду. На раді почалися козацькі заворушення, які були пов'язані з реформами, що їх збирався втілювати в життя сам гетьман. Внаслідок цього наприкінці 1759 р. К. Розумовський разом зі своєю сім'єю вирушив до Глухова [108, с. 51].

Під час перебування у Глухові 1 листопада 1760 р. гетьман К. Розумовський починає знову вводити зміни в Генеральному військовому суді, надсилає універсал до Київської полкової канцелярії про діяльність Генерального військового суду. В універсалі зазначалось: «Як вже у Малоросії і все не в такому стані розпорядки, як узаконено, а особливо головне в Малоросії судне місце, назване Генеральний військовий суд по апеляціях від нижніх судів множинних справ збираються над належним в силі у підставі ж нині полягає від того майже Генерального військового суду апеляції помножилися, але й між володіння справ часто до нас заходять скарги за правами книги Литовського статуту» [21, с. 331].

За цим універсалом гетьман почав відновлювати склад функцій Генерального військового суду. Судова система Генерального військового суду, як зазначалося вище, була ініційована ще за часів гетьмана Д. Апостола, коли почали створювати єдиний звіт усіх законів Гетьманщини. У його основі лежали Литовські статuti та Магдебурзьке право. Так само і за часів діяльності Правління гетьманського уряду шість осіб почали створювати звіт усіх законів Гетьманщини, а також почали збирати кодекси законів, які діяли у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві та у російській імперії у них був складений кодекс законів за назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Після оприлюднення універсалу від 1 листопада 1760 р. за наказом гетьмана було створено нову комісію для розробки кодексу законів. Тим часом один із найосвіченіших юристів Гетьманщини, представник козацької старшини, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, у жовтні 1750 р. написав юридичну дослідницьку працю під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських» або екстрат малоросійських прав, де підтвердив ідею створення в Гетьманщині станових шляхетських судів на основі Литовських статутів [128, с. 404]. У 1752 р. він свою юридичну дослідницьку працю передав гетьману з шістьма розділами, а потім в 1758 р. передав з дев'ятьма розділами.

Збірник Ф. Чуйкевича складається з дев'яти розділів. У першому розділі йдеться про докази Гетьманщини; другий розділ розповідає про роки й роки Гетьманщини; третій розділ створення процесу Гетьманщини; четвертий – про апеляції Гетьманщини; п'ятий – про виховання та рішення суду Гетьманщини; шостий – про посаг, віно й привінок Гетьманщини; сьомий – про давність земств; восьмий – про оскарження Статуту, а дев'ятий розділ присвячено польовим і підкоморським судам.

Незважаючи на те, що фактично праця Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських» не мала офіційного характеру в Гетьманщині, вона мала значний вплив на розвиток правничої думки та судової практики. На жаль, праця Ф. Чуйкевича в Україні до наших часів не зберігалась. Існують лише його короткі списки, які були надруковані на початку XIX ст. в Київському та в Петербурзькому архівах.

Саме працю Ф. Чуйкевича було покладено в основу реформування судової системи, проведеної гетьманом К. Розумовським. Напередодні відновлення судової системи на Лівобережній Україні діяло п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, Генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Після смерті генерального хорунжого Миколи Ханенка відбулася значна зміна в Генеральному військовому суді. Генеральна старшина мала право бути присутньою на суді. Так з 1728 р. під час

гетьманування Д. Апостола головою Генерального військового суду як зазначалося вище вважався гетьман, а під час гетьманування К. Розумовського – лише один генеральний суддя, який входив до апеляції Генеральної військової канцелярії [36, с. 459].

Гетьман К. Розумовський згідно з універсалом запровадив на Лівобережній Україні новий порядок судочинства. За яким Генеральний військовий суд очолили два генеральні судді, а не один, як це було раніше. До його складу увійшли вибрані делегати від козацьких старшин кількістю десять чоловік по одному від кожного полку. Генеральний військовий суд розглядав справи генеральної старшини, полковників, канцеляристів, бунчукових і військових товаришів, а також осіб, які перебували під особистою опікою гетьмана. Крім того Генеральний військовий суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією Гетьманщини. У зв'язку з цим пізніше в лютому 1763 р. Генеральну військову канцелярію було позбавлено усіх судових функцій [94, с. 545].

На початку грудня 1760 р. члени Генерального військового суду мали постійно брати участь у його засіданнях та виносити остаточний вердикт у справі. Вибори у всіх полках проходили у вкрай стислі терміни та мали завершитися до 10 грудня. До Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії надіслали відповідні рапорти. Обранці мали прибути до Глухова, де й перебували до серпня 1761 р. Вибори на наступний термін проходили на початку серпня, а Генеральний військовий суд засідав з 1 вересня. Якщо депутата своєчасно не обрали або він захворів чи помер, діяльність суду продовжувалась у неповному складі. Обраний не мав права зректись своїх справ, адже його судова діяльність класифікувалась як «знатна військова служба».

З 10 січня 1761 р. вводилася обов'язкова присяга членів Генерального військового суду, а 5 лютого гетьман звернувся з ордером до Генерального військового суду щодо апеляції рішення Генеральної військової канцелярії. Для розгляду скарг колегія Генерального військового суду зобов'язувалася

подавати гетьману відомості щодо змісту справи та короткі виклади результативної частини судового декрету.

До реформи у Генеральному військовому суді було чотири асесори при двох суддях, натомість після неї – десять депутатів від полків, які виконували асесорські функції. Виборність генеральних суддів Радою старшин зумовила перехід від призначення асесорів гетьманом до їхньої виборності полковими зборами. Ці збори мали відбуватися до 10 серпня 1760 р., щоб з 1 вересня 1761 р. Генеральний військовий суд розпочав роботу.

Фактично до участі допустили лише козацьку старшину. Саме рішення Генерального військового суду затверджував сам гетьман [89, с. 158-159]. В одній інструкції гетьману доводилося відновлювати законний порядок вибору сотника, який був установлено за «Рішительними пунктами», які були подані гетьману Д. Апостолу у 1728 р. Але ніхто з старшини не дотримувався цих пунктів. Сотня мала обрати двох або трьох кандидатів [43, с. 373], тому 10 січня 1761 р. було видано ордер, щоб сотня обрала вже одного кандидата, який повинен був присягнути за особливою формою, ухваленою самим гетьманом К. Розумовським [131, с. 765].

Однак, з інструкції гетьмана випливає, що насправді вибір кандидатів мала виконувати сама старшина цієї сотні, а не козаки. Взагалі принцип козацького самоврядування зовсім занепав, уся влада перейшла фактично в руки старшини і, оскільки її (козацьку старшину) не обмежували, конкуренція російської адміністрації та центральний уряд, управління мало аристократичний і старшинський характер [43, с. 373].

Генеральний військовий суд із двома генеральними суддями розглядав кримінальні справи і приймав скарги з цивільних питань. Канцелярія генерального скарбу на чолі з генеральним підскарбієм Михайлом Скоропадським ввела збір податків і облік громадських будівель, рахункова канцелярія перевіряла витрати і збір податків [55, с. 12].

Після усунення К. Розумовського з посади гетьмана та створення Другої Малоросійської колегії 1764 р. Генеральний військовий суд вже

складався не з десяти осіб, як було при гетьманові, а з дванадцяти осіб: з двох генеральних суддів Олександра Дублянського та Іллі Журмана та з десяти представників від кожного полку, які щорічно переобиралися.

З початку Діяльності Другої Малоросійської колегії вона підпорядкувала Генеральний військовий суд. У квітні 1765 р. колегія визначала компетенцію Генерального військового суду: «... про провадження судів у силі малоросійських прав, чого в нижніх судах не виконується, то про поправлення всього того мати генеральний суд».

З 1 листопада 1765 р. Колегія стала вищою апеляційною установою над Генеральним військовим судом, надіславши указ про передачу до Другої Малоросійської колегії з рапортами всіх судових матеріалів у випадках, коли одна зі сторін висловлювала незгоду з вироком суду та подавала апеляцію до колегії. В указі містилася вимога, щоб у майбутньому Генеральний військовий суд з метою скорочення листування у подібних випадках сам надсилав необхідну документацію, не очікуючи відповідного указу.

Разом з тим Друга Малоросійська колегія звузила компетенцію Генерального військового суду як апеляційної установи над місцевими судами, перебравши на себе розгляд апеляцій від підкоморських судів. Наприкінці листопада Малоросійська колегія зобов'язала Генеральний військовий суд відрапортувати щодо на отриманого указу протягом трьох днів [125, с. 43].

На Генеральний військовий суд покладалися й суто адміністративні функції. Зокрема, у ній проводилися іспити для кандидатів на зайняття посад у департаментах та місцевих органах адміністративної та судової влади [122, с. 44]. В Генеральному військовому суді проводилися процеси проти гайдамаків під час Коліївщини 1767-1768-х років. У подібних справах Генеральний військовий суд виносив вирок, до якого Друга Малоросійська колегія вносила свої думки й надсилала до Сенату [125, с. 45].

Таким чином слід зазначити, що Генеральний військовий суд був першою та вищою апеляційною інстанцією Гетьманщини у справах

генеральної військової старшини, полковників і бунчукових товаришів, хоча розглядав часто й справи, що мали б вирішуватись нижчими судами. Часто цей суд виїжджав на місця у полки та сотні для вирішення суперечок. Діяло це аж до утворення намісництва 1781 р., а офіційно існувало до 1786 р. Але Генеральний військовий суд, починаючи від гетьманування Б. Хмельницького та завершуючи гетьмануванням К. Розумовським, діяв постійно і разом з Генеральною (Гетьманською) військовою канцелярією у резиденції гетьмана.

Діловодство в Генеральному військовому суді вела судова канцелярія на чолі з генеральним писарем Андрієм Безбородьком, а пізніше на початку 1762 р. з Василем Туманським. Генеральна військова канцелярія, до якої входило вісім генеральних старшин, також мала певні судові функції складалася вона з двох частин: колегіальної та розпорядчої. До першої частини належала генеральна старшина. Під головування гетьмана вона контролювала всі найважливіші і дипломатичні справи. До другої частини належав державний апарат з військових канцеляристів. За роки служби в Генеральній військовій канцелярії службовці одержували звання військових товаришів і за своїм статусом прирівнювалися до полкової старшини [34, с. 149]. Генеральна військова канцелярія була вищою апеляційною інстанцією за Генеральний військовий суд. У Генеральній військовій канцелярії засідали гетьман і декілька представників з генеральної старшини, призначені гетьманом. Канцелярія великою мірою залежала від гетьмана, що ставало причиною намагань російського уряду обмежити компетенцію цього органу і гетьмана теж. Генеральна військова канцелярія була виключно апеляційною інстанцією. Її ще називали гетьманським судом.

Спочатку Генеральна військова канцелярія судових функцій не виконувала. Ще в 1720-х роках попередник гетьмана К. Розумовського І. Скоропадський реорганізував її, наділивши деякими судовими функціями і було наказано засідати в Генеральній військовій канцелярії визначеному колу осіб з генеральної військової старшини. Згодом це розпорядження було

затверджене урядом царя Петра І. Але після запровадження Першої Малоросійської колегії 1722 р. Генеральна військова канцелярія припинила своє існування та була відновлена лише в 1734 р. Тоді в її роботі брав участь лиш гетьман якщо, гетьман був відсутній, то його обов'язки виконували декілька осіб з генеральної військової старшини [92, с. 29]. А за часи гетьманування К. Розумовського в роботі Генеральної військової канцелярії брав участь не гетьман, а вихідці з генеральної військової старшини з дев'ятох осіб: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, двоє суддів та два генеральні осавули. У зв'язку з тим, що К. Розумовський мало перебував в Глухові, а більше у Петербурзі та в Москві. Під час його виїздів з Глухова він доручив управління над Генеральною військовою канцелярію своїм соратникам: генеральному обозному Семенові Кочубею, генеральному підскарбію Михайлу Скоропадському генеральному осавулу Петру Василькевичу, генеральному писареві Андрієві Безбородьку та генеральному хорунжому Миколі Ханенку [98, с. 97].

Варто зазначити, що функціонально Генеральна військова канцелярія за часів гетьманування К. Розумовського не розглядала апеляції безпосередньо, а лише спрямовувала до нього адресовані йому скарги на присуди Генерального військового суду. На неї також покладалось виконання вироків Генерального військового суду, забезпечення примусового виклику до нього та загальний нагляд за його діяльністю, а також загальне адміністрування, зокрема призначення комісарів для розгляду справ на місцях, доведення до відома місцевих судів розпорядчих та законодавчих актів гетьманського та імперського урядів [32, с. 158].

Крім цього в Глухові були проведені загальні старшинські з'їзди для обговорення важливих справ України-Гетьманщини. Ці з'їзди мали тенденцію перетворитись на постійні гетьманські шляхетські сойми.

Як зазначає дослідниця Р. Іванченко, за гетьманування К. Розумовського постав козацько-старшинський парламент, про який мріяв ще

гетьман Пилип Орлик, що мало велике значення для зміцнення українських традицій державницького управління Гетьманщини [58, с. 197]. За його гетьманування поширилося зловживання службовим становищем не лише полкової та сотенної старшини, а й міських урядовців. Ці зловживання мали різні форми: від незаконного будівництва млинів, до підробки печаток. Незважаючи на арешти посадових осіб, незаконні побори та несправедливе вирішення судових справ, неповаги до гетьманської влади у багатьох випадках гетьманський уряд практично не реагував на подібні зловживання, а якщо реагував, то покарання були незначними і зводилися до попереджень, а в гіршому випадку – до штрафів чи позбавлення посад [130, с. 128-129].

24 грудня 1753 р. гетьман видає ордер писарю Генерального військового суду М. Скоропадському про його усунення від усіх Малоросійських справ. В ордері було зазначено «Із багатьох спостережень я дійшовши до висновку, що Ви, будучи справді, згідно найвищої волі її Імператорської Величності, людиною мені підвладною, наважуєтеся виявляти проти мене свавілля і зовсім мало поваги маєте до моїх ордерів; цим Ви себе возвеличуєте серед малоросійського народу, а моєю владою якось нехтуєте. Тому я не маю більше до Вас ніякої довіри і відстороняю Вас від усіх малоросійських справ» [11, с. 63-65].

М. Скоропадський фактично не поважав владу гетьмана К. Розумовського зовсім, майже не звертав увагу на ордери, отримані від гетьмана К. Розумовського, а також виступав проти гетьманської економічної канцелярії, куди входив і радник гетьмана Григорій Теплов і троє впливових козацьких старшини. Він брав незаконні побори з козаків [130, с. 129]. Тому гетьман також заборонив йому покидати Глухів без його дозволу.

Генеральна військова канцелярія на той час намагалася також регламентувати сам судовий процес Генерального військового суду. В ордері від 15 червня 1754 р. вона вказувала Генеральному військовому суду про необхідність застосувати артикули 22 та 24 розділів Литовського статуту та брати грошову плату від осіб, які не з'явилися на Генеральний військовий

суд [92, с. 30]. Ця установа втратила свої судові функції під час усунення К. Розумовського з посади гетьмана.

Крім Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, судові прерогативи, здебільшого випадково й зрідка виконували також інші органи влади Гетьманщини: а саме Генеральна рада та Рада старшин. Звичайно у розгляді важливих протидержавних злочинів це явище розпорошення єдиної судової влади на різні установи та уряди є логічним наслідком сполучення судової влади з адміністративною владою.

При гетьманові К. Розумовському діяв ще третейський суд для мирного вирішення судових справ, належних до компетенції Генерального військового суду. Членів суду призначав сам гетьман у кількості трьох осіб, звідки й пішла назва суду. Третейський суд діяв за дорученням Генеральної військової канцелярії або за вимогою сторін. Апеляція цього суду йшла до Генерального військового суду [106, с. 31].

Також існували купецькі, ярмаркові та духовні суди. Судочинство ярмаркових судів здійснювали війт та купці під наглядом козацької старшини. Згідно за третім Литовським статутом ці суди були словесними, а призначались до них тепер «російські купці та магістратські чиновники». Духовні суди діяли за церковним правом. У світських справах ці суди відповідали перед загальними козацькими судами [55, с. 13].

Наприкінці 1761 р. гетьман К. Розумовський намагався відновити судові функції гродських (кримінальних), земських (цивільних) та підкоморських (межових) судів, які почали діяти під час підпорядкування перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Під час великого повстання гетьмана Богдана Хмельницького проти шляхетської Польщі ці суди були скасовані.

Необхідність відновлення цих судів гетьманом яскраво виявилася під час розгляду заплутаної та тривалої судової справи щодо розмежування маєтків Свято-Михайлівського монастиря, який знаходився у Переяславі. Пройшовши цілий ряд апеляційних інстанцій, справа була передана до

Сенату, який тільки більше її заплутав. При детальному розгляді виявилося, що, згідно за третім Литовським статутом, ця справа з самого початку мала розглядатися у підкоморському суді, який спеціалізувався на розгляді земельних суперечок. У відповідь на запит Сенату щодо цієї судової плутанини гетьман К. Розумовський стверджував, що ці суди припинили свої діяння під час повстання Хмельницького, але радив їх відновити.

Через деякий час цю пропозицію гетьмана схвалили як Сенат, так і сама імператриця Єлизавета Петрівна. У відповідному указі про відновлення підкоморського суду йшлося, що гетьман отримує повноваження «відповідно до малоросійських прав» [64, с. 82-83], але відновлення цих судів проводилося після приходу до влади наступної імператриці Катерини II в 1763 р.

23 жовтня 1761 р. гетьман К. Розумовський разом з своїм радником Г. Тепловим, бунчуковим товаришем І. Скоропадським та колишнім генеральним писарем В. Туманським переїздить в Петербург [39, с. 18] і перебуває там до 1763 р. Після приїзду К. Розумовського до Петербургу 25 грудня 1761 р. померла імператриця Єлизавета Петрівна. На російський престол був зведений її племінник князь Петро Федорович, який увійшов в історію, як Петро III.

На початку 1762 р. гетьман К. Розумовський подав доповідь імператору Петру III про відправлення у відставку представників генеральної старшини: генерального бунчужного товариша Осипа Закревського, генерального писаря Андрія Безбородька та генерального суддю, чернігівського полковника Івана Божича, які намагалися зберегти традиційний козацький устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої. На їхнє місце було поставлено інших представників козацької старшини: Олександра Дублянського було призначено генеральним суддею, Василя Туманського генеральним писарем, Івана Скоропадського (сина Михайла Скоропадського) генеральним осавулом, Якова Тарановського генеральним бунчужним товаришем [84, с. 612]. Вони намагалися встановити в Україні-

Гетьманщині гетьманську монархію спадкову за родом Розумовських, але з наданням їй певних конституційних форм парламентського типу. Ця тенденція набрала більшого впливу, ще на початку 1760-х років.

Гетьман був при дворі імператора Петра III всього шість місяців. 27 червня 1762 р. у Петербурзі відбувся палацовий переворот проти нього. Причиною палацового перевороту стало те, що він намагався заарештувати свою дружину Катерину Олексіївну. У цьому перевороті брали участь протеже княгині Катерини Олексіївни граф Григорій та Олексій Орлови, радник гетьмана Кирила Розумовського Г. Теплов, а також сам гетьман Кирило Розумовський з Ізмайловським полком.

Після палацового перевороту Катерина Олексіївна призначила гетьмана сенатором російської імперії, генерал-ад'ютантом російської армії, а також виділила йому додаткову довічну пенсію в розмірі 5000 карбованців щорічно. 30 червня 1762 р. Петро III в Оранієнбаумі склав маніфест про своє зречення від престолу на користь Катерини Олексіївни та його сина князя Павла [108, с. 62-63]. 5 липня 1762 р. Петро III був арештований, а 6 липня був убитий прихильниками Катерини Олексіївни у Ропші. Після його усунення з престолу Катерина Олексіївна вже офіційно стала імператрицею та почала правити державою.

Після палацового перевороту К. Розумовський перебуває ще деякий час у Петербурзі, а потім просить дозволу в імператриці Катерини II повернутися назад до Глухова, щоб продовжити відновлення судових функцій, які були перервані у зв'язку зі смертю Єлизавети Петрівни повернення гетьмана назад до Глухова за дозволом імператриці було призначено десь на середині липня 1762 р.

На той час його радник Г. Теплов залишив службу у нього заради нової посади статс-секретаря імператриці. Невдовзі після від'їзду К. Розумовського до Глухова Г. Теплов відвернувся від свого колишнього благодійника та написав горезвісний меморандум «Записи про непорядки в Малоросії» [64, с. 90-91], або «Про непорядки, які нині походять від зловживання прав та

звичаїв, грамотами підтверджених у Малоросії». Як доводить М. Василенко «Записи про непорядки в Малоросії» були написані Г. Тепловим під час царювання Єлизавети Петрівни не раніше 1757 р. У тексті наводиться число козаків, які взятих з ревізії станом 1756 р. Тому слід вважати датою написання цих записів 1757 р [39, с. 22]. Вони не були написані автором самотійно, а «Записи» були офіційно обґрунтовані на політичний огляд Малоросії [39, с. 25]. На думку російської дослідниці Т. Круглової «Записи про непорядки в Малоросії» були написані Г. Тепловим до або після видання універсалу К. Розумовського про обмеження прав переходу селян на Лівобережну Україні від 22 квітня 1760 р. або на початку січня 1764 р. за розпорядженням Катерини II [72, с. 15].

Катерина II на той час почала проводити політичні плани щодо ліквідації інституту гетьманства та зацікавилася, як формувалася Малоросія до неї. За іншими даними «Записи про непорядки в Малоросії» були записані за розпорядженням графа Олексія Бестужева-Рюміна або фаворита імператриці Катерини II Григорія Орлова. Вони на той час вважалися ворогами самого гетьмана К. Розумовського. Але остаточна дата написання цього документа на сьогоднішній день залишається загадкою.

Зміст «Записів про непорядки в Малоросії» відображає погляди Г. Теплова на «просвітницьке правління» та на економічний розвиток Гетьманщини. Поява цього документа, без сумніву, пов'язана з придворними інтригами. Виступаючи проти самого гетьмана К. Розумовського, Г. Теплов міг заперечити свою залежність від нього і турботу про добро імперії.

Незалежно від мотивів, Г. Теплов висловлював погляди, які були протилежними ідеям проведення ради в Глухові під проводом гетьмана. Для Г. Теплова Гетьманщина не була окремою державою, яка визнавала суверенітет царя чи імператора на підставі спеціальних договорів. Скоріше це була колись давня російська земля, втрачена на користь Королівства Польщі та Литовського князівства. Г. Теплов вважав, що «Малоросія – не тільки своїми землями і самим народом є з давніх-давен частиною росії «Не

звертаючи жодної уваги на те, що між Гетьманщиною і царем існували договірні відносини, він повторював звинувачення імператора Петра I 1708 р, що усі гетьмани були зрадниками [64, с. 90], починаючи від Б. Хмельницького, який уклав союзним союзний договір з шведським королем Карлом X Густавом проти московії і Речі Посполитої 1657 р. і завершуючи І. Мазепою, який уклав військовий союз з Карлом XII під час Північної війни проти імператора Петра I 1708 р.

Правда Г. Теплов визнавав, що внаслідок довготривалого польського панування населення Гетьманщини набуло специфічних вольностей та звичаїв. Але він твердив, що ці «свободи» принесли тільки експлуатацію та непорозуміння. Більше того, царські землі та маєтки поступово відійшли у приватне володіння без ухвали царя [64, с. 91].

У своїх «Записах про непорядки Малоросії» Г. Теплов в 9 пункті згадує про непорядки судів: «...що в ці непорядки слід тільки зазирнути протягом судових справ, до створення державних привілеїв та в їхню внутрішню економіку» [6, с. 189]. Але крім цього в 11 пункті Г. Теплов звинувачує гетьмана та його державу. У справах козаків та сотників він зазначає: «Збиток інтересу вашої імператорської величності полягає в тому, що козаки живуть у великому непорядку, як розкидані по різних місцях від свого сотника та знаходяться в руках різних поміщиків, як селяни; чому сотник, тримає їхнє поселення на великій відстані, і в порядку утримувати їх не може; в гетьманських універсалах, при наданні села, вписувалася їхні ґрунти, що поміщику належать, однак як можливо, щоб бідний та безпорадний козак чинив опір сотнику» [6, 191-192].

Слід зазнати, що цей документ став трагічним для суспільства Гетьманщини. Він дав змогу Катерині II нанести політичний удар: – щодо скасування інституту гетьманства, а пізніше до остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та покріпачення українських селян.

У зв'язку з продовженням відновлення судочинства 17 лютого 1763 р. гетьман К. Розумовський видає універсал про позбавлення Генеральної

військової канцелярії судових функцій. Найвищою апеляційною інстанцією був Генеральний військовий суд, який мав наглядати за місцевими судами. Як відомо, за описом Чернігівського намісництва відомого історика, економіста Гетьманщини XVIII ст. О. Шафонського: «За порадою малоросійських чиновників в Глухові було обговорення про створення колишніх повітових, земських, гродських та підкоморських судів, які діяли за 17, 34, 35 та 36 параграфами Литовського статуту та які були отримані на все піддане імператорської величності. За дозволом імператриці вони по всій Малоросії створювали суди до самого запровадження намісництва» [27, с. 95].

6 березня 1763 р. гетьман подав розпорядження до Генеральної військової канцелярії про заборону втручання у судові справи, які підлягали розгляду Генеральним військовим судом. З іншого боку універсал гетьмана К. Розумовського, який був виданий 17 листопада 1760 р., фактично відновлював на Лівобережній Україні систему правових відносин, яка існувала до повстання гетьмана Б. Хмельницького, коли в регіоні застосовувалося шляхетське право [70, с. 107].

Отримавши відповідь Сенату імператриця Катерина II 8 травня 1763 р. наказує «призначити справжніх підкоморних й чинити за силою прав», а 19 травня Сенат підтверджує призначення справжніх підкоморних [113, с. 68]. Як подають нам козацькі літописці О. Безбородько та В. Рубан: «в останніх числах травня 1763 р. за наказом гетьмана було скликано усіх козацьких чинів на генеральні збори, на яких вирішили мати за старим порядком земські, гродські та підкоморські суди. Це було запропоновано на загальних зборах, але деякі з них через приватні сварках залишилися без рішення. Були й такі, що не співпадали ні з законним становищем, ні з народною користю» [1, с. 223-224].

В універсалі від 2 червня 1763 р. гетьман наказує Генеральній військовій канцелярії, щоб кожна полкова канцелярія призначила термін всім у полку землеволодарям: бунчуковим, військовим товаришам та іншій

старшині «обрати, як навчають права книги Литовського статуту 9 розділу та 9 артикулу одного кандидата та у підкоморські судди полку з бунчукових товаришів або з перших полкових старшин й ті вибори, закріпивши всіма чинами, хто буде в тому зібранні, подати мені».

18 липня 1763 р. гетьман виїхав з Петербургу назад до Глухова на два роки. Після приїзду гетьмана з 1 липня по 20 серпня в Київському, Прилуцькому, Переяславському, Полтавському, Лубенському, Стародубському, Чернігівському, Ніжинському та в Миргородському полках відбулися шляхетські сеймики, які діяли в Королівстві Польщі та у Великому князівстві Литовському. На них було обрано вказаних кандидатів у підкоморські суди. У виборах брали участь військові чиновники, землеволодарі, чиновники магістрантів, жінки вельмож та духовенство. За Литовським статутом шляхта була «від вищого до нижнього стану». Оскільки в Миргородському полку вибори відбулися з порушеннями, то сейм був скликаний вдруге [113, с. 68].

У вересні 1763 р. в Глухові гетьман скликав старшинську раду за зразком польсько-литовського сейму. На ній було представлено по двоє старшин та по двоє сотників від кожного полку всього їх було 40 осіб. На старшинській раді також були присутні з правом вирішального голосу по 56 бунчукових товаришів та по 38 військових товаришів. Вони виробили та затвердили документ про «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії» [132, с. 345]. Старшинська рада мала подати гетьманові думку в справі створення земських та підкоморських судів. Вона ухвалила судову реформу. В кожному полку має бути по два підкоморських та по два земських суди, при чому одному земському суду засідати в полковому місті, а місцем для другого земського суду визначити полкове зібрання, коли обиратиме суддів і лиш для Ніжинського полку.

Старшинська рада наперед визначила місце для другого земського суду в Глухові, але за її рішенням окремих гродських суддів не треба було

заводити, а обов'язки гродського суду має виконувати полковий суд у складі полковника. Також було додано одну або дві особи з полкової старшини в ролі гродського писаря, а обов'язки цих судів мав виконувати полковий судовий писар, бо при підкоморських, земських та гродських судах мають бути возні. Кілька возних повинні відвідувати певну кількість сотень в кожному полку. Крім того, по одному возному повинні бути присутні на кожному суді. Нові уряди в старшинській ієрархії повинні займати місця у підкоморських судах перед бунчуковими товаришами, а в земських судах на рівні з полковими, а обозний та писар повинні займати на рівні місця з полковим осавулом [90, с. 118].

На початку листопада 1763 р. гетьман дав завдання генеральному бунчужному хорунжому Якову Тарновському «раніше перекладене з польської на російську мову в усьому кожному зрозуміло» та «книгу магдебурзьких прав перекласти на малоросійську мову». До перекладу пізніше у січні 1764 р. у цій справі був залучений мглинський сотник Лисаневич [99, с. 240].

Після цієї справи гетьман міркує відродити земський суд. 19 листопада 1763 р. у Глухові за його ініціативи були скликано знову засідання ради, у ній брали участь також генеральна старшина, полковники та українські чиновники. На засіданні ради було вирішено, щоб в Малоросії в кожному полку, діяли по два підкоморських та по два земських суди [40, с. 138], а в Ніжинському полку, через його багато чисельність було вставлено по три земських та по три підкоморських суди. Ніжинський полк було розділено на три повіти: Ніжинський, Батуринський, Глухівський [131, с. 775].

В Ніжинському полку було призначено писаря, якого обрало шляхетство. В єдиному Полтавському полку не було вибрано земські та підкоморські судди. За наказом гетьмана полкові суди були перейменовано на гродські суди [40, с. 139], які діяли в центрах полків. Спочатку головував в полковому суді полковник, а посада полкового суду не була постійною. Процес полкового суду відбувався колегіально у складі полковника, двох

представників від полкової старшини та одного значкового товариша. На постійній основі свої функції виконували у суді полковник або суддя та судовий писар. Усі інші змінювалися кожні три місяці та обиралися з-поміж двох генеральних осавулів та двох генеральних хорунжих. Усі вироки затверджувалися полковником, навіть якщо він не брав участі у засіданні суду. В роботі полкового суду могли брати участь представники міської самоуправи. Полкові суди вирішували справи полкової старшини, сотників та значкових товаришів. За часів гетьманування Д. Апостола полкові суди почали вести справи міщан. Апеляційною інстанцією для полкових судів були полкові канцелярії, які виконували судові дії у складі полковників та деяких членів старшин [55, с. 12].

На старшинській раді в Глухові, яка відбулося за ініціативи гетьмана, генеральна старшина подала рекомендації щодо змісту «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення старовинних прав Малоросії», на основі яких генеральним писарем Василем Туманським, гадяцьким полковником Федором Остроградським були сформульовані в чорновому документі окремі пункти.

Якими були основні положення цього прохання:

по-перше, порушувалося питання про підтвердження попередніх прав та вольностей, особливо тих, які цар Олексій Михайлович визнав під час укладання Переяславських статей 1654 р. з гетьманом Богданом Хмельницьким;

по-друге, старшинська рада намагалася домогтися самостійності в проведенні внутрішньої політики, прохала дозволу на скликання кожного року сеймів (генеральних рад) та місцевих сеймиків;

по-третє, старшинська рада звертає на себе увагу прагненням добитися повернення до складу Гетьманської держави втрачених територій, які були у часи гетьманування І. Самойловича;

по-четверте, висувається ідея створення самостійної судової системи: запровадження гродських, земських та підкоморських судів, утворення вищої

судової установи-трибуналу, отримання дозволу на вільні від старшини вибори до судів та трибуналу;

по-п'яте, впадає у вічі намагання панівної верстви зміцнити своє становище в суспільстві, зрівнятися в правах і чинах із російським дворянством, добитися визнання своїх рангових земель спадковими, заборонити селянські переходи;

по-шосте, чітко визначилася тенденція сформулювати власну фінансово-бюджетну систему з незалежними від російської скарбниці статтями прибутків і витрат. Для цього козацька старшина прохала відмінити видачу коштів з центру на утримання гетьманської адміністрації; платня їй мала виплачуватися від поновлення скасованих індукти та евекти (тобто митні податки);

по-сьоме, пропонувалось скасувати безплатне утримання на території Лівобережної України військ, що перебували усупереч «пунктів гетьмана Б. Хмельницького». За цивільні кошти передбачалося утримувати 30000 козацьких військ. Козаків дозволялося використовувати лише на військовій службі, а під час залучення козацьких підрозділів до військових походів виплачували їм «особливе жалування»;

по-восьме, духівництво мало дістати право на «вільні на духовні чини вибори» з наступним підтвердженням вибору імператрицею; належало підтвердити окремим містам магдебурзьке право та відкрити університети та гімназії за західноєвропейським зразком;

по-дев'яте, пропонувалось іноземцям, котрі не мали перед Гетьманщиною заслуг, не давати земель та чинів;

по-десяте, українському народові належало виплатити компенсації за побори й утримання російської армії під час війни проти Королівства Пруссії та її союзників [112, с. 292-293]. У «Проханні шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення старовинних прав Малоросії» пропонувалось звільнити населення Гетьманщини від утримання російських військових гарнізонів.

Було висловлене також клопотання про збереження соціальної структури українського суспільства та його економічних засад. Фактично у «Проханні» також пропонувалося узаконити міждержавний рівень відносин між Гетьманщиною та російською імперією, розширити політичну автономію і провести реформи для консолідації українського суспільства [134, с. 138].

Крім цього на старшинській раді відбувалося обговорення старшинами відновлення суддів, де депутати-«республіканці» виступали проти прихильників гетьмана К. Розумовського. Далі генеральному писареві та двом полковникам доручили укласти всі пропозиції в один документ, що вони й зробили, але не вписували вимоги депутатів-«республіканців». У результаті цього постав уже згадуваний документ – «Прохання малоросійського шляхетства».

Також на старшинській раді в Глухові брав участь відомий козацький енциклопедист Григорій Полетика (Додаток 7). Він під час засідання склав промову «Про права, переваги й потреби в Україні» (Додаток 8). У ній було зазначено: «У нас були підкоморські, земські та гродські суди, до змісту правосуддя, у нас були порядки, засновані міста та чини, над цими судами, були сейми або генеральні ради, на яких ми всі наші спільні та важливі справи вирішували та робили нові установи.

Але де вони нині? Перекладені та вилучені з нашої пам'яті, ніби їх ніколи не було. Це сталося від того, що зменшилася влада і сила шляхетства нашого, а зросла й майже все себе привласнила військова сила» [12, с. 428].

Робота на старшинських радах стала активнішою, оскільки ця інституція винесла позитивне рішення стосовно впровадження бажаних правителеві та більшості представників центральної влади реформ. Однією з можливих причин зацікавлення гетьмана К. Розумовського старшинськими радами стали зміни в російській імперії. Власне, із приходом до влади Катерини II було укладено «Панінський проект» щодо створення інституції з законодавчими повноваженнями з восьми членів, причому гетьман зазначався другим у списку. Реформована Гетьманщина об'єктивно

посиливала як регіментаря, могутнього царського сановника [61, с. 155-156]. Старшинська рада за часів гетьманування К. Розумовського трансформувалася від нерегулярних зібрань вищих урядовців до представницьких законодавчих органів влади.

Після засідання ради у Глухові гетьман К. Розумовський видає універсал про заснування Статutowих суддів. В універсалі було зазначено: «Особливими найвищими грамотами його царської величності підтверджено як усьому Війську Запорозькому, так і шляхті перебувати при колишніх правах і привілеях, наданих польськими королями, і вольностей їхніх шляхетських ні в чому не порушувати... В правах книги Литовського Статуту в 4 та 9 розділах в різних артикулах поставлено про розподіл судів при веденні різних справ і вказано, щоб у кожному повіті були земські, городські та підкоморські суди» [23, с. 66].

Слід зазначити, що гетьман у своєму універсалі посилався на привілеї литовського князя та польського короля Сигізмунда II Августа від 6 вересня 1569 р., за яким шляхта і все рицарство Київського князівства мали право користуватися другим Литовським статутом. Ця справа на прохання гетьмана Б. Хмельницького, була підтверджена царем Олексієм Михайловичем. За цим правом повинні бути земські та підкоморські суди. Згодом після смерті гетьмана І. Скоропадського у 1723 р. цю справу визнав імператор Петро I та його наступники.

Також в універсалі пояснювалось за шостим пунктом: «Коли вказані обрані на виборах земські чини: суддя, підсудок і писар – будуть нами затверджені, відразу мусять розпочати виконання посади... Відповідно до прав книги Литовських статутів розділів 4 та 9 підкоморії, земські суди, підсудки й писарі при вступі на посади мусять складати присягу на чини... Всі духовні та цивільні володарі, шляхетство й інші чини від вищого до нижнього в усіх поземельних суперечках про різні нерухомі маєтності та в інших, належних до земського суду» [113, с. 68].

Про час і місце виборів обов'язково сповіщалося письмовим повідомленням. Під час виборів полк ділився на два частини, які називалися повітами та визначалося, який підкоморій та до якого повіту належить. Потім для кожного повіту обиралися земські суди, підсудники та писарі. Оригінали протоколів виборів повинні були зберігатися в полкових канцеляріях, а копії повинні були надіслати до Генеральної військової канцелярії «для визнання». Новообрані суди могли розпочинати виконання до своїх обов'язків після прийняття присяги [92, с. 57-58].

Таким чином відновлення польсько-литовської судової системи за універсалом від 19 листопада 1763 р. справді спричинило покращення судочинства Гетьманщини. Воно дало можливість гродським, земським та підкоморським судам краще дотримуватися прав Литовських статутів, кодексів законів, що у модифікованій формі використовувались по всій Гетьманській державі. Почала звільнятися система суддів від апеляцій та відокремилися цивільні суди від кримінальних. Оскільки Генеральний військовий суд перестав бути судом першої інстанції.

Після оприлюднення універсалу в Петербурзі не змогли офіційним дозволом відновити судові реформи та гетьману був даний негласний дозвіл на проведення їй у дію, оскільки своїми відмовами уряд імператриці Катерини II, можливо, не хотів збуджувати та дратувати український народ, якому в цей час готувалася важлива соціальна реформа, що полягала у ліквідації інституту гетьманства [77, с. 99-100].

Земський суд складався з писаря та козака-підсудка (Додаток 9) і поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, де в першу чергу розглядалися майнові власності, спадкоємства або заборгованості. Земський суд діяв в Київському, Чернігівському, Переяславському, Прилуцькому, Лубенському, Гадяцькому, Миргородському, Ніжинському та в Полтавському полках. Широке повноваження земського суду зумовили спеціальне будівництво приміщень для них. У Генеральну військову канцелярію почали надходити відповідні пропозиції від полків. У документах

їх називають «Думки від полків малоросійських» [102, с. 54]. Зібрання земського суду проводилося три рази на рік; за описом О. Шафонського: «... перше зібрання земського суду тривало від Богоявлення до Великодня друге зібрання від дня Святої Трійці до 1 липня, а третє від жовтня місяця до 25 грудня» [27, с. 96].

На той час козаки-підсудки були зовсім безземельними. Єдине, що їм залишилося – це працювати на землевласника, виборному козака або купця. Категорія підсудків не обмежувалася козаками, до неї входили також міщани і навіть селяни. Але, ставши підсудками, козаки не втратили свого козацького статусу. Фактично до середини XVIII ст. вони могли користуватись ним для уникнення оподаткування. Згодом усі підсудки, включаючи козаків, платити повну суму податку. Однак козацький підсудок все ще різнився з селянином своїм правовим статусом і свободою пересування. Йому дозволялося будь-коли залишити свою роботу й шукати кращих умов. Більше того, підсудок міг накопичити достатньо карбованці, аби купити землю та стати підпомічником, а також виборним козаком [64, с. 41].

Підкоморський суд розглядав справу про землю та про розмежування, діяв в усіх судових повітах, був встановлений за другим Литовським статутом короля Сигізмунда II Августа 1566 р. До складу підкоморського суду ходили підкоморій і його помічник-коморник. Ці посади були ставлено довічно. Кандидатуру самого підкоморія визнав сам гетьман. Згідно за Литовським статутом, для визначання гетьмана подавали чотири кандидатури. За становищем підкоморій вважався першим після полковника, а у відсутності останнього навіть заміщав його. До компетенції підкоморського суду належали межові спори, які підкоморій вирішував переважно одноособово, а у найбільших справах одноосібним суддею міг бути підкоморник [83, с. 139]. До складу підкоморського суду входили виборні від шляхетства суддя-підкоморій, а також два помічники-коморники.

Підкоморій ставав другою особою після полковника та вважався першим претендентом на шляхетство [95, с. 30].

Гродський суд продовжував діяльність як полковий суд. Він був запроваджений ще в 1435 р. польським королем Яном I Ольбрахтом та литовським князем Сигізмундом Кейстutowичем у формі замкових судів. Після поширення польсько-литовської адміністрації та судового устрою на Галичині, Поділлі, Київщині, Волині, а також на Брацлавщині вони почали створюватися після судової реформи Королівства Польщі 1564-1566-х роках королем Сигізмундом II Августом, а після входження Лівобережної України під протекцію московського царя Олексія Михайловича 1654 р. гродський суд був ліквідований. Гродський суд діяв у полкових містах зокрема в Гадячі, Києві, Лубнах, Миргороді, Ніжині, Переяславі, Полтаві, Стародубові, а також в Чернігові. Займався кримінальними справами, пов'язаними з шахрайством, вбивством, зґвалтуванням, розбоєм, злодійством та хабарництвом. В гродських судах мали право брати участь лише один полковник і двоє старшин [87, с. 31].

Як зазначає Д. Міллер, відновлення судової системи гродського суду не було відновлено до кінця. Лише стару назву полкового суду було змінено на гродський суд. У 4-му розділі Литовського статуту було викладено нариси практики відправлення правосуддя в нових судах. Тут, перш за все, звертає на себе увагу вказівка над труднощі, які зустріли в Гетьманщині статутіві порядки щодо узаконених термінів для розбору справи [77, с. 101]. Але судова реформа не торкнулася в церкві, монастирів, магістратів та землевласників.

Також за часів К. Розумовського на території Лівобережної України діяв Головний трибунальний суд, який був відокремлений від козацької адміністрації. Суди у них були виборними. Прикметно, що до Головного трибунального суду мали також увійти представники духовенства [69, с. 176].

Компетенція земських, гродських та підкоморських судів визначалися Литовським статутом. У грудні 1763 р. й упродовж 1764 р. були створені повіті й були проведені вибори до земських суддів для підсудників, писарів, підкоморіїв та коморників, а також були призначені возні бунчукові товариші та заможні козаки [92, с. 58]. Заможні та незаможні козаки, навіть прості, тож формально мали судитися в земських та гродських судах, а зокрема прості, що формально козаки розглядалися ніби належні до шляхетського стану [133, с. 280]. Міщани мали судитися в магістратських судах. Найважче було питання про підсудність селян. На підставу озвученого архівного матеріалу Д. Міллер вважає, що селяни в земських судах ніколи не судилися, причому цивільні справи вільного населення судилися в ратушних судах, а майнові інтереси панських підданих захищав їхній власник [77, с. 102]. На цей час проводився розгляд дрібних суперечок рядових козаків та міського населення в компетенції сотенних управлінь та магістрантів. Справи селян під час судочинства були в юрисдикції козацької старшини та шляхти [93, с. 237-238].

Наприкінці 1763 р. або на початку 1764 р. К. Розумовський разом з генеральною старшиною до імператриці Катерини II складають прохальну грамоту про поновлення давніх прав в Малоросії, зокрема в третьому розділі йшлося про суди та трибунали Гетьманщини. У них зазначалось: «Згідно з малоросійськими правами були зведені підкоморські, земські та гродські суди, порядок, справи та посади яких описані у книзі Литовських статутів, а також у сеймових настановах. Більше того, в час перебування Малоросії під польськими королями для апеляції на згадувані суди вона мала найголовніший свій суд, що називався трибуналом. Тому змушений був, я гетьман, вашій імператорській величності подати прохання про впровадження в Малоросії судів» [14, с. 78-79].

7 липня 1764 р. Генеральна військова канцелярія видала орден щоб в усіх козацьких полках були підкоморії. При кожному з останніх за їх вибором у кожному повіті мав бути один або два коморники зі шляхти

(осілих). Ці коморники мали використовуватися підкоморіями лише для самих простих і незначних справ. Тому за наказом гетьмана в усі повіти були призначені коморники у кількості одного або двох за їхньою згодою і представленні гетьману для визначення щодо призначення писарів для підкоморських судів (у полкових канцеляріях і гродських судах канцеляристів мало бути по десять, а в більших – по шістнадцять полкових канцеляристів з визначеною річною платнею від Військового скарбу) [89, с. 161].

Підкоморські, земські та гродські суди були встановлені завдяки розгляданню розділів та артикулів Литовських статутів генеральними старшинами. Ще на початок 1763 р. радник гетьмана Г. Теплов у своїй записці про дію артикулів Литовського статуту в Гетьманщині писав про цей процес як про доведений факт. Він наводив приклади, що згідно з Литовським статутом регулювалися соціально-економічні та суспільно-політичні відносини. Апелювання до Литовського статуту постійно використовувалися не тільки в судах, але й у рішеннях гетьманської центральної адміністрації. Коли гетьману К. Розумовському в грудні 1751 р. потрібно було відмовити у проханні стосовно введення у Миргородському полку посад підкоморіїв, коморників та возних, то він аргументував свій вчинок згідно з Литовським статутом 9 розділу [62, с. 182].

Гетьман К. Розумовський хотів, щоб держава Гетьманщина була відновлена за шляхетським самоврядуванням, яке діяло в Королівстві Польському, в Князівстві Руському та у Великому князівстві Литовському, але після його усунення в 1764 р. Друга Малоросійська колегія вилучила з компетенції полкових канцелярій вибори чиновників до підкоморських та земських судів, що стало прерогативою представників шляхетства.

Гродські суди діяли аж до 1782 р., а земські та підкоморські до остаточної ліквідації Гетьманщини 1783 р., проте пізніше за наказом імператора Павла I в 1796 р. земські та підкоморські суди були відновлені та діяли юридично до 1840 р.

Значну увагу у своїй реформаторській діяльності К. Розумовський приділяв системі адміністративно-територіального устрою Гетьманщини. З 1760 р. по 1764 р. ним були проведені певні реформи в цьому напрямку. **(Додаток 10).** На початку 1760 р., коли гетьман повернувся до Глухова, за його наказом було відвідано усі козацькі полки. Після цього гетьман переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління полками та самого адміністративного апарату Гетьманщини.

Враховуючи те, що в Гетьманщині значним соціальним станом було селянство від якого залежала економічна потуга Гетьманщини, К. Розумовський, виконуючи прохання старшинських верст, прагне зменшити переходи селян від одного власника до іншого. 22 квітня 1760 р. гетьман видав універсал про обмеження права переходу селян з Правобережної на Лівобережну Україну. В універсалі було зазначено: «Оголосити по всій Гетьманщині, щоб народ Речі Посполитої при переході з одного володіння в інше не забирав нажитого ним на землях володільців майна і цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Щоб володільці інколи, під виглядом нажитої Речі Посполитої у них майна, не могли затримувати у себе, і тим самим не робити перешкоди в їх вільному переході, що при своєму переході вони повинні з'являтися до володільців та брати у них письмове посвідчення про вільний перехід» [22, с. 232].

Цей універсал викликав серйозне невдоволення у селян, тому його втілення у життя відклали до проведення в Гетьманщині загальноімперської ревізії, яка почалась в листопаді 1763 р. Спочатку універсал Розумовського повинні були таємно обговорити в Сенаті. В обговоренні універсалу брав участь Г. Теплов, який не був сенатором, але доповідав про універсал згідно розпорядження імператриці. Г. Теплов добре знав про зміст універсалу, бо саме в квітні 1760 р. був в оточенні Розумовського і керував його домашніми справами.

Крім того, Катерина II направила до Сенату свого статс-секретаря, «щоб за його відомством про малоросійські справи, у сумнівному міг дати

пояснення видання універсалу гетьманом». На першому сенатському засіданні було ухвалено рішення підготувати довідку про вільні переходи селян, які мешкали на території Правобережної України. Для цього універсалу були потрібні виписки з ряду документів, у тому числі з кодексу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». В універсал гетьмана було додано доповідь, затверджену сенаторами 4 грудня 1763 р., також були включені з універсалу необхідні виписки [72, с. 14-15], але здійснення процесу про переходи селян з Правобережної на Лівобережну Україну не відбулось.

Гетьман К. Розумовський в 1760 р. порушив перед імператрицею питання і про землі низовиків (запорожців), частину з яких він прагнув підпорядкувати під свою владу. Ним був надісланий лист до Сенату про проведення перенесення Запорозької Січі на нове місце. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм «рапортом» сповістив, що отримав «Ордер» про прийняття у відомості Війська Запорозького старосарматських земель із поселенцями, за які з адміністрацію Полтавського полку не один рік точилися суперечки.

Незабаром гетьман знову порушив питання перед Сенатом і Кошем про перенесення Січі в урочище Микитне. Небайдужими до запорозьких володінь виявились пруський король Фрідріх II та кримський хан Кирич Гірей. Поступово конфлікт набирав обертів. Але в 1762 р. землю, якою володіли запорожці через обіцянки імперського уряду короля Пруссії та кримському хану, було приєднано до складу Кримського ханства під протекцією Османської імперії [50, с. 319]. Прихід до влади Катерини II завадив здійсненню цих намірів та породив купу нових конфліктів у 1770-х роках для Гетьманщини.

Одна із адміністративно-територіальних реформ Розумовського торкалась Києва. Спочатку гетьманування, в 50-х роках, К. Розумовський домігся підпорядкування Києва своїй владі. Ним було проведено на Правобережжі реорганізацію полків, зміцнено оборонні споруди Києва.

Однак, уже в 1761 р. Київ було вилучено з під влади гетьмана і передано під владу Сенату. В результаті зміни юрисдикції Києва, козацькі полки з Київщини почали переселяти на Лівобережжя. Тяжба К. Розумовського з Сенатом за повернення йому прав на Київ зазнала невдачі.

У 1763 р. гетьман почав здійснення адміністративної реформи Лівобережної України. Колишня територія Гетьманщини була поділена на полки та сотні, вкотре була реформована на повіти. У такий спосіб знищувалася структура й система керівництва, сформована ще за повстання гетьмана Б. Хмельницького. До кожного повіту увійшла значна кількість поселень від певних полків. Якщо полків було 10, то в їхніх межах Гетьманщина була поділена на 20 судових повітів, що, звичайно, аж ніяк не могло збігтися з попереднім сотенним устроєм, структурою чиновницького апарату.

Так у полках було влаштовано наступні повіти в Київському Козлецький, Остерський в Чернігівському Чернігівський і Менський у Стародубському, Стародубський і Погарський в Ніжинському, Глухівський, Батуринський і Ніжинський в Переяславському, Переяславський і Золотонівський в Прилуцькому, Прилуцький та Іваницький в Лубенському, Лубенський і Роменський в Гадяцькому, Гадяцький та Зіньківський в Миргородському, Миргородський, Остапівський в Полтавському. У кожному повіті діяв земський суд, який розглядав цивільні справи козацьких старшин і шляхти на право власності.

Отже, центрами судових повітів стали не лише найбільші міста, а також містечка. В середньому на території полку утворили як зазначалося вище по два повіти, тільки в Полтавському по одному, а в Ніжинському полку по три. У зв'язку з цим можна уявити, яке потужне переформування Гетьманщини на місцях спричинив цей захід, здійснений на «все подане її імператорській величності уявлення про те найвище волі».

Протягом березня 1763 р. гетьман К. Розумовський на Лівобережній Україні почав проводити «поголовний та подимний» перепис населення [48,

с. 43-44]. Катерина II в листопаді 1763 р. порадила Сенатові підготувати новий закон про черговий перепис населення Гетьманщини. Згідно цього закону перепис населення Гетьманщини повинні були проводити російські чиновники, а гетьман повинен був підпорядковуватись їх владі. Такі дії імператриці свідчили про недовіру до гетьманського перепису і переконливо доводили про прагнення московського уряду підпорядкувати собі і гетьмана, і його адміністрацію [64, с. 91-92]. Перепис населення Гетьманщини було проведено після ліквідації інституту гетьманства в 1765 р. намісником Катерини II графом П. Рум'янцевим, який називається в українській історіографії «Рум'янцевський опис».

Спроби гетьмана К. Розумовського з допомогою адміністративно-територіальних реформ утримати українську територію під своїм контролем та контролем генеральних старшин не давали своїх результатів. На думку О. Шафонського з початком і завершенням 1764 р. Гетьманщина «у своїх полках, кордонах та в своєму правлінні отримала зовсім новий вигляд» [28, с. 98]. 22 березня 1764 р. за наказом Катерини II Нова Сербія та Новослобідське козацьке поселення, що примикало до неї з півдня, були перейменовані в Новоросійську губернію. Характерно, що граф Петро Панін пропонував імператриці називати цю територію Катеринославською губернією на її честь, але імператриця видала указ щоб назвати цю територію Новоросійську губернію. За указом імператриці Катерини II від 11 червня 1764 р. до складу Новоросійської губернії було включено Українську лінію, Слов'яно-Сербію та бахмутських козаків. Дещо пізніше Слов'яно-Сербія та Українська лінія були перейменовані на Катеринославську провінцію. Нова Сербія та Новослобідське козацьке поселення були включено до Єлисаветоградської провінції.

Крім того, у 1764 р. до складу Новоросійської губернії увійшли частини Гетьманщини: дві сотні Миргородського полку (Кременчуцький та Власівкий) та 13 сотень Полтавського полку (Новосанжарський, Старосанжарський, Сокільський, Переволочинський, Нехворощанський,

Кишен-Маяцький, Царичанський, Келебердянський, Китайгородський, Орельський, Білецький, Кобеляцький та Кишенівський). Крім того, ряд сотень та селищ, ще увійшли до Новоросійської губернії під час її утворення указом від 26 лютого 1765 р. були повернені у «відомство Малоросії» [63, с. 53-54].

Адміністративним центром губернії було визначено м. Кременчук. Її населення становили насамперед селяни та козаки з Правобережної України, а також російські селяни, серби, чорногорці, угорці та інші військові поселенці, яких приписали до гусарських та пікінерських полків [48, с. 44]. Але кордон до 1766 р. між Новоросійською губернією та Гетьманщиною залишався невизначеним. Тоді більшість спірної території відійшла до Новоросії.

Таким чином, викладений матеріал є підтвердженням того, що діяльність гетьмана К. Розумовського у сфері судочинства, стала важливим кроком для проведення модернізації правової системи Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. Завдяки його реформаторським поглядам в Генеральному військовому суді, гродських, земських та підкоморських судах активно впроваджувались нові правові норми і порядки за трьома Литовськими статутами. Гетьман акцентував увагу на необхідності дотримання законності та правопорядку, що зміцнювало довіру населення Гетьманщини до судових інститутів. Адміністративно-територіальні реформи гетьмана не досягли бажаних результатів. Гетьманщина в 60-х роках XVIII ст. зазнала значних змін, які вказували на поступове підпорядкування українських земель підпорядкуванням російській імперії, що мали довгострокові наслідки для політичної автономії Гетьманщини та національної свідомості.

РОЗДІЛ III

РЕФОРМУВАННЯ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Гетьманування К. Розумовського позначене і реформуванням козацького війська: реорганізація сотень та полків, уніфікація обмундирування та збройового оснащення козацьких формувань, забезпечення військ гарматами та сучасною зброєю, удосконалення військового керівництва тощо.

Вже під час першого візиту гетьмана К. Розумовського до Глухова у 1751 р. були сформовані окремі козацькі загони, а для його вояків були виготовлені спеціальні однострої спочатку в національному стилі, а пізніше в західноєвропейському. Для ад'ютантів був створений військовий інститут, випускниками, якого стали десять бунчукових товаришів. Утримання цієї мініармії коштувало великої суми рублів, що значно перевищували решту витратних статей військового бюджету Гетьманщини [121, с. 123].

Але наприкінці 1752 р. за наказом гетьмана було виділено кошти на пошиття одягу для куренів, які мали відрізнятися від усіх інших. До тепер існують аналоги форми, що побутувала в гетьманському війську. Основу однострою становив червоний грезетовий каптан, поверх якого вдягався білий сукняний кунтуш, підшитий крашениною та бавовною. Кунтуш прикрашався петлицями, зробленими зі срібних та блакитних шнурів, та обшивався срібним позументом. Однострій доповнювався штанами червоного сукна, що підв'язувався червоними кумачевими поясами.

Рядовим військам призначалося носити червоні сап'янові чоботи, а старшинам жовті. На пошиття мундирного плаття було виділено величезну суму в розмірі – 595 рублів. Справа з його виготовлення розтяглася приблизно на десять років. Козацьким старшинам було пошито білі кунтуші з тонкого сукна, пунцові каптани, червоні шальові пояси та шаровари з тонкого сукна, які були підшиті зеленим гризетом. Рядові війська мали носити свитки з блакитного сукна, червоні сукняні каптани та шаровари. І

старшинам, і козакам також було виготовлено однакові червоні сап'янці [124, с. 194-195].

Жолдаки (наймані козаки) замість мундирів отримували черкески синього кольору з карунового сукна з обшлагами (закарвашами, вилогами рукавів) багряного тонкого сукна, підшиті червоною крашениною та обшиті навколо шовковим червоним шнурком, а портним шнурком по швах кишень. Жупани для рядових козаків складалося з червоного карунового сукна довжиною до середини литок, підшиті товстим полотном та крашениною на полах та були обшиті по борту, коміру, рукавах та кишнях портним шнурком. Застібались жупани, як і черкески, залізними гапличками [114, с. 335-336].

За описом відомого дослідника козацтва Д. Яворницького, кожен жупан виготовляли рясним у подолі, доштуковували з оксамиту, клини повинні бути цілими та пришиватися до підпашників. Жупан шився зеленим шовком, неодмінно з боковими кишнями. Але цей перелік одягу неповний: писані документи, що дійшли до наших днів, серед запорозького одягу називають ще сукняні широкі киреї (верхній одяг до п'ят, виготовлений з матеріалу шкіри, сукна або вовни, без рукавів, з хутряним коміром або відловою), короткі юпки, які були схожі на турецькі куртки, а в деяких старовинних картинах крім того, показують козаків у короткому шкіряному одязі [137, с. 159].

Шаровари (Додаток 11) синього карунового сукна, підшивалися полотном. Шапки для двох зразкових одностроїв були з білим верхом, але вони лишилися невикористаними. Надалі ж у жолдаків згадувалися тільки шапки з червоним верхом, а не білі, як передбачалося попередніми гетьманами. Також планувалося пошити мундир і для одного отамана, якому черкеска мала шитись з кращого брацлавського сукна із нашиттям попереду: шість пар синіх гарусних петлиць та золотого позументу. Але цей задум не реалізувався можливо через від'їзд гетьмана до Петербурга. Обов'язки

отамана на той час постійно виконував не справжній отаман, а один із жолдаків [114, с. 335-336].

За дослідженням відомого козакознавця С. Шаменкова, сучасне бачення та трактування шаровар як єдиного козацького поясного одягу, сталося завдяки некоректному перекладу праці відомого французького військового інженера, картографа XVII ст. Гійома Левассера де Боплана. В описі України 1648 р. під час повстання гетьмана Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі Г. Л. де Боплан відмічає в козаків інший вид поясного одягу: «d'un caleçon», що перекладачі українського, російського видання помилково використали в цьому місці слово «шаровари», шаровари запозичене слово з іранських мов saravara. В описі України Г. Л. де Боплана «d'un caleçon» є спробою французьким терміном назвати зрозуміло для європейської частини козацький поясний одяг. У французькому дослідженні історії одягу до терміну caleçon додано в якості доповнення «portes des chausses», тобто шосси по типу бридж.

У книзі, присвяченій розвитку військового одягу французької армії, при описі одягу мушкетерів за часів короля Людовика XIII Справедливого згадано «les caleçons» як неширокі бриджі. Шаровари за часів гетьманування К. Розумовського пописано так. На пошив їм було видано, зазначає автор дослідження, «червоні сукна на шаровари по одному аршину та по тринадцять вершків, на кишені підкладочного полотна по аршину» тобто 1 м і 27 см по довжині (ширина тканини не вказана). З джерел можна з'ясувати, що сукно, яке поставляли у військо, мало майже однакову ширину – приблизно по одному аршину і чотирнадцять вершків тобто ширина тканини для виготовлення шароварів була приблизно 1 м. 32 см [135, с. 336-337]. Виходячи з цього прикладу слід зазнати, що шаровари за часів гетьманування К. Розумовського не були занадто широкими та довгими, як проілюстровано в літописі О. Рігельмана, в монографіях О. Гуржія, Т. Чухліба та інших істориків, а були вузькими.

Службовий одяг компанійців складався з лляної сорочки із широкими рукавами та сторчковим комірцем. Компанійці носили суконний жупан (тобто каптан) довжиною до колін. Жупан шився до стану і розширювався від талії до низу: суцільно кроєна спинка трохи підрізувалася по лінії стану, по боках у підрізи вшивались розклешені 1-2 клини, а в розпори – порізні полотняні кишені. Зборки у жупані групувалися по боках позаду. Жупан мав строчковий комір за модою того часу. Рукава жупана були досить широкі, звужувались кінцем і застібалися гапличками біля руки, зазвичай маючи вузенькі закарваши. Застібався жупан густо від коміру до пояса маленькими гапличками, пришитими по борту, а також гудзиками, які були виготовлені з шнурка, а комір, борти, кишені та кінці рукавів обшивалися гарусним шерстяним шнурком [115, с. 164].

Але на початку 1760-х роках. обмундирування компанійців складалося з доломана (тобто з короткої куртки) з червоного тонкого сукна з невеликим стручковим коміром і блакитними обшлагами, підшитими крашениною. Борти куртки прикрашалися п'ятьма рядами мідних або посріблених гудзиків. Інша куртка у компанійців була ментія або ментик (тобто короткий одяг, який був схожий на куртку). Вона носилась поверх доломана або гусарки (елемент угорського одягу), шилася з матеріалу синього сукна підбитого крашениною. До комплекту одягу компанійців входив галстук (тобто чорна двохвершинна хустка, що вільно пов'язувалася довкола шиї) [118, с. 140].

Усі необхідні матеріали для шиття військових форм було куплено у місцевих купців. В Гетьманщині не було дуже розвинене фабричне та цехове виробництво якісних кольорових тканин, тому матеріали для пошиття доводилося завозити з країн Західної та Східної Європи [114, с. 331]. Так у 1757 р. К. Розумовський розпорядився, аби всі виборні мали одноманітний мундир встановленого зразка, а старий зношений мундир було наказано перешити та перелицювати.

Упорядкування козацьких мундирів привертало особливу увагу тих полковників, котрі виявили себе ревними прихильниками впроваджуваного гетьманом К. Розумовським стилю одягу. У 1759 р. лубенський полковник Іван Кулябка звелів виборним козакам свого полку мати, окрім стройового мундира василькового сукна, ще й повсякденний, зшитий із сірого доморобного сукна для службових поїздок та несення форпостної служби, а у 1760 р. при вирядженні полків до Королівства Пруссії окремого Тисячного компанійського полку всім козакам було наказано, окрім звичайного мундира, мати мундири за донським зразком [119, с. 811]. Після приходу до влади імператора Петра III на початку 1762 р. почалося виготовлення нових мундирів вже не за російським чи австрійським або угорським чи пруським зразком, а за гольштинським гусарським зразком, наближеним до пруського.

Більшість мундирних речей були виготовлені приватними місцевими майстрами. Обмундирування рядових складалося з ківеру або (чако) – шкіряного військового головного убору. За нього правив мірлітон – порядковий ковпак висотою близько шести вершків, обшитий стамедом, оснащений лопаттю на лівому боці, яка гаптувалась навколо ковпака і вільно зависала, а в дії розмотувалася, утворюючи флюгер. Лопать обшивалася навколо білою півшовковою тасьмою прикрашеною на кінці та біля перегину білими китицями.

Доломан – гусарський мундир був шитий з червоного тонкого сукна з невеликим сторчковим коміром та блакитними обшлагами, п'ятьма рядами дуже часто насаджених мідних посріблених гудзиків та 16-18 рядами білих шовкових шнурів, з'єднаних гудзиками. Ментик одягався в рукава тільки в холодну погоду. В решту часу накидався на ліве плече та кріпився білою півшовковою тасьмою.

Чакчіри – формені червоні гусарські рейтузи, прикрашені шнурами були шиті білим шовковим шнуром [115, с. 173]. Для надання пружності та

міцності доломан, ментик та чакчіри підкладалися в потрібних місцях проклеєним полотном.

Гусарські чоботи або (ботики) були підшиті з червоної козячої шкіри з залізними гусарськими шпорами. Гусарський білий галстук з перехопленнями шитий з синього шовку із білими китицями на шнурках. Носився поверх доломана. Армійська опанча або широкий, довгий безрукавний плащ синього сукна сягався довжини литок козака, з вишитим коміром-каптуром застібалась під шиєю козака великим гачком. Гусарська ташка – плоска сумка виготовлялась з юхтової шкіри, із кришкою покритою блакитним сукном та обшитою по краях білою півшовковою тасьмою [115, с. 174] носилась козаком, на ремені через ліве плече для зберігання їжі.

Зусиллям К. Розумовського по реорганізації козацького війська перешкождала діяльність російських урядовців, які прагнули поповнити ряди московських військ за рахунок українських козаків. Після усунення імператора Петра III з російського престолу уряд Катерини II наказав генералу Олексію Мельгунову вербувати козаків в пікінери та підпорядкувати їх прикордонному начальству. Вербування охопило усі Задніпровські землі Гетьманщини та частину полків: Миргородського, Лубенського та майже весь Полтавський полк по бік лівого берега Дніпра. Вербування проводилось в такий спосіб: генерал О. Мельгунов роз'їжджав по селях, спинявся звичайно в сільських корчмах і до них скликав тамтешніх козаків. Після цього генерал Мельгунов пропонував козакам записатися в пікінери, тобто на таку службу, як козацька, але з кращими від гетьманських привілеями.

Поміж пікінерів було наставлено ротмістрів та поручників з письменних шинкарів та церковників, що сприяли вербуванню. Слідом за завербованими, які дуже помалу з кожного поселення набралися, відібрали й селян. Іноді вербували і записували у пікінери мешканців цілих сіл.

Після створення Новоросійської губернії імператрицею Катериною II козацьких пікінерів було поділено на чотири полки: на Єлисаветградський,

Дніпровський, Полтавський та Донецький полки. Сотенне правління було скасовано, а їхні прапори та архіви позамикали в церквах та в монастирях [57, с. 312-313]. Пікінерам визначались ранги і посади, при цьому враховувалось християнське українське сповідання [57, с. 314].

Гетьман К. Розумовський прагнув змінити ситуацію в козацькому війську, перешкодити вербування українських козаків. Як засвідчує рапорт чернігівського полковника Петра Милорадовича (Додаток 12) від 13 серпня 1762 р. спочатку гетьману, довелося проводити реорганізацію для полкової старшини, сотників, судових писарів, городових отаманів і значкових товаришів. На той час гетьман схвалив пропозиції чернігівського полковника щодо зразків одностроїв козаків, що містилися в цьому ж ордері. Зокрема, каптан у вищезазначеної категорії старшини мав бути пошитий з темно-синього сукна, з шовковим, червоного кольору, поясом. З темно-синього сукна шилися шапки з позолоченими нитками. Чоботи як для військового походу, так і для військового параду були лише чорного кольору. У святкові дні на урочистостях і церемоніях, до уніформи прикріплювалися червоні ладунки (тобто патронташі) з сап'яну, який був оброблений з козячою шкірою [100, с. 149-150], з невисокими халявами, із м'якою підошвою та з підківками-скобами замість підборів, які кріпилися трьома шипами.

Також були виготовлені для кожного козацького полку сині мундири з червоним кольором, білі та червоні штани або, як їх називали неширокі шаровари, які були виготовлені з білого грубого сукна [115, с. 165]. Новацією П. Милорадовича для комплекту мундиру стало впровадження приборного (полкового) кольору для вершників шапок: червоного кольору в Київському, Лубенському, Полтавському та Чернігівському полках, блакитного Прилуцькому, а в Ніжинському та Стародубському полках – зеленого кольору [119, с. 814].

У якості верхнього одягу козаки мали суконний блакитний каптан з відкладним червоним коміром і червоними розрізними обшлагами. Каптан щільно облягав фігуру у верхній частині і не діставав до колін приблизно на

два вершка, на полях мав розрізи по центру спинки та на бокових швах майже до рівня талії; бокові розрізи оформлялися зустрічними складками, за рахунок яких каптан розширювався до низу. Каптан носили з відвернутими й зшитими полами-фалдами, взимку застебнутим на усі гудзики, весною та восени-розстебнутим до талії, а влітку-нарозхрист. Суконний камзол із рукавами, підбитий полотном, шили коротшим за каптан, без складок, але розрізи збереглись. Камзол мав мідні луджені гудзики попереду і підкишеньковими клапанами по три. Камзол міг бути і двобортним, зважаючи на незвичайно велику кількість гудзиків, які були виведенні на мундир [114, с. 340].

Офіцерський мундир (Додаток 13) гетьманської хоругви відзначався від жолдацьких полків, а також від додаткових аксесуарів. За гетьманування К. Розумовського капітани (Додаток 14), поручники, сержанти жолдацької роти (Додаток 15) носили мундири з оторочкою з широким срібним галуном, а також шарфи й особливі нагрудні знаки. У сержантів срібний галун нашивався по коміру в один, на обшлагах – у три ряди, в інших утер – офіцерів – на комірі в один ряд, на обшлагах-у два ряди, в капралів-на комірі та обшлагах в один ряд. Для старшин мундири виготовляли з кращих тканин. Каптан, камзол і штани підшивалися стамедом, під сорочку вдягалися манжети з дорогого батисту, що коштував приблизно 30 рублів і 4 карбованців. Манжети з нарукавниками та полотні маніжки до галстуків видавалися і жолдацьким капралам [118, с. 154-155]. Але слід зазначити, що капітани, офіцери, унтер-офіцери, поручники жолдацької роти, крім мундирів носили короткі перуки, як їхній гетьман К. Розумовський, а також порядковий чорний капелюх, який мав три кути та прикрашався трьома білими шерстяними китицями за західноєвропейським зразком.

У другій половині XVIII ст. Генеральна військова канцелярія приблизно визначила вартість одягу козака. Ярмулок коштував 1 карбованець 60 копійок, жупан по два карбованців, шапка – 30 копійок, три пари чобіт коштувало 90 копійок, пояс – 15 копійок, сорочки у кількості

трьох пар коштували 60 копійок, святкове обрання коштувало 20 копійок, кожух – 1 карбованець, а опанча – 60 копійок. Одяг для походу козак мав згорнути задалегідь, але носити його вдома заборонялося [30, с. 87].

Під час проведення «обмундированої реформи» козацькі війська на той час брали участь в Семирічній війні, або в Третій сілезькій війні проти Королівства Пруссії на боці Австрійської та російської імперій. У 1756 р. козацькі війська мали взяти в ній дієву участь, ефективність якої викликала великі сумніви. Конференція Сенату вирішила «нарядити до майбутнього походу», як подає літописець. О. Рігельман: «У 1756 р., по приготуванню до Пруської війни було велено від Малоросії 5000 козаків, з пристойною артилерією, до яких начальником був призначений генеральний осавул Яків Якубович, але ця команда залишилася без висилки лиш на початку 1757 р. були послані до Єгерсдорфської баталії, а після закінчення військової компанії були відправлені до Малоросії» [17, с. 668] для поповнення витрат в артилерії та обозах.

Підготовка до відправки на фронт проти Королівства Пруссії та її союзників корпусу виборних козаків зокрема, гостро постало питання якості їхнього бойового вишколу. Мобілізація козацьких військ та інші приготування, через повільність адміністрації та небажання старшини йти у похід, розтяглися майже на півроку. Тому виступ корпусу було відкладено до осені 1756 р. Командиром корпусу (як визначалося вище за літописом О. Рігельмана) було призначено генерального осавула Якова Якубовича, який мав підпорядкуватися безпосередньо командувачу російською армією у Королівства Пруссії генерал-фельдмаршалу Степану Апраксіну.

Укази Сенату вимагали, аби в корпус записувались лише виборні кінні козаки в пристойному одязі й зі справним озброєнням, амуніцією, спорядженням та запасами пороху, провіанту та фуражу. На початку грудня 1756 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в полкові правління наказ, згідно з яким усі козацькі війська мали зібратися у Глухові для навчання

муштри. Їхня кількість складала 120 осіб від кожного полку на чолі з сотником [124, с. 372-373].

Після участі у бойових діях козаків повертали назад. Так, в 1760 р. тисячний компанійський полк, який був об'єднаний разом з слобідськими та донськими козаками, на чолі з київським полковником Василем Капністом, який брав участь у Гросс–Егердорській кампанії 1757 р., відправляли назад у дієву армію. При полку була спочатку одна, а потім дві польові двофунтові гармати, із запасом боєприпасів 100 ядер і 23 пуди порошу та з кінними артилеристами, озброєними шаблями, рушницями та списами.

У тому ж таки 1760 р. планувалося відправити в Королівство Пруссію нову двохтисячну команду, половина якої мала складатися з виборних козаків, а решта – з Тисячного компанійського полку. Її командиром спочатку було призначено лубенського полковника Івана Кулябку, а згодом прилуцького полковника Григорія Галагана. Цю команду мали доукомплектувати новобранцям та виплатити їй жалування, утім через те, що належної суми в скарбниці не виявилось, й до того ж її видачу в полк мав здійснювати російський крігскомісаріат, бюрократична тяганина вкотре зірвала ці приготування.

У березні 1760 р. компанійцям було наказано лишитися на постой Переяславського полку. Пізніше, в 1763 р. після завершення Семирічної війни, в результаті якої король Фрідріх II підтвердив своє право на Сілезькі землі, полк перевели в «задніпрянські міста» для охорони кордонів, але після ліквідації інституту гетьманства 1764 р. компанійський полк перейшов до Другої Малоросійської колегії [119, с. 517-518].

Набутий військовий досвід гетьмана К. Розумовського привів до того, що його почали залучати до військових комісій та військових справ для вирішення проблем у імператорських військах. Так гетьман після смерті Єлизавети Петрівни 1761 р. був залучений імператором Петром III до управління та реорганізації його улюбленого дітища Голштинського корпусу. Петро III бачив у цьому корпусі полігон для випробовування на базі корпусу

майбутніх військових реформ у російській армії. Корпус був своєрідним династичним спадком Петра III, який він успадкував після смерті свого батька, голштинського герцога Карла Фрідріха в 1745 р. Тільки в 1755 р. йому вдалося переправити перший відділ голштинських солдатів до росії, де вони перебували на становищі приватної армії. До складу Голштинського корпусу входили не лише російські війська, а й ліфляндські, естляндські та польські війська. Голштинський корпус в росії мав і свою українську складову: при дворі імператора згодом служили вихідці з козацької старшини.

Найфатальнішим рішенням на той час імператора Петра III став його план завоювати герцогство Шлезвіг, на яке він претендував і яке було в руках короля Данії та Швеції Федеріка V Одельбурга, і це лише посилювало неспокій у його країні. Петро III відправив на Лівонію 30 полків та хотів призначити головнокомандувачем гетьмана К. Розумовського [66, с. 58]. Імператор звернувся до гетьмана з такою промовою: «Я вибрав тебе, щоб супроводжував мене в поході й командував моєю армією». У такому разі гетьман відповів імператору: «Я дозволяю собі дати вам, ваше величносте свою пораду: наказуйте виступити двома арміями, щоб за армією, що під моєю орудою, постійно йшла друга армія, яка підганяла б моїх солдатів йти вперед; бо інакше не передбачаю, яким чином намір вашої величності може здійснитися» [37, с. 294].

Командувачем російських військ, гетьман не став. Оголошення війни імператором Петром III проти Королівства Данії та відправлення його на Лівонію з 30-тма російськими полками, як охарактеризує І. Левашова, гетьман розцінив як глузування [78, с. 360]. Таким чином імператор так і не оголосив війну королю Федеріку V Ольдельбургу і не ввів свої війська ні в Лівонію, ні в Шлезвіг. Це був лише його інтерес у веденні війни проти Королівства Данії та Швеції.

На початку 1762 р. до голштинського корпусу почали вербувати козаків та посполитих [120, с. 828], але після усунення Петра III з престолу

Катерина II звільнила гетьмана Розумовського з військової комісії Гольштинії.

У зв'язку з цим 18 січня 1762 р. граф Роман Воронцов доповідав у Сенаті про те, що під час приймання козаків на військову і цивільну службу чимало простолюдинів приписує собі шляхетство, котре неможливо перевірити за відсутністю в Гетьманщині герольдії та списків дворян. Він пропонував зосередити в герольдії свідчення про українські дворянські прізвища зі справжніми доказами про їхнє шляхетство, із показанням отриманих грамот від польських королів або від московських царів.

Пропозиція. Воронцова була схвалена імператором Петром III, і гетьману була надіслана особлива грамота з повелінням скласти списки українського шляхетства і відомстві з доказами перевести в герольдію [88, с. 19]. Але на думку російського історика Я. Лазарєва граф Воронцов, будучи політичним союзником Кирила та Григорія Розумовських, намагався обґрунтувати шляхетність прав козацької верхівки, що випливали з тих привілеїв, котрі були надані їм литовськими князями й польськими королями, а згодом підтверджені російськими монархами. Усі вони в сукупності давали право нащадкам старшин, що мали шляхетське коріння, спадково володіти землями й служити Війську Запорозькому, право вступу у військо, цивільну та придворну службу, а також право набуття землі й на решту привілеїв імперського дворянства [79, с. 71].

Введення уніформи у військах гетьманом К. Розумовським стало важливим кроком у військовій модернізації Гетьманщини. Це сприяло підвищенню дисципліни, згуртуванню спільноти козацького війська та формування нових традицій у військовій справі.

Крім проведення обмундированої реформи, гетьман увів, ще переозброєння козаків. Як відомо процес переозброєння козаків уніфікованими рушницями був введений гетьманом ще на початку 1756 р. А розпочався він ще в 1730-х роках його попередником гетьманом Д. Апостолом і тривав понад двадцять років з перервами. Відновився процес

переозброєння лише в 1759 р. одночасно в Лубенському та Миргородському, а трохи згодом у Гадяцькому полках. Козаків почали також споряджати шаблями за гусарським зразком. Як і в попередні періоди, козаки мали переозброюватися власним коштом, що одразу ж уповільнило темпи реформи. До того ж козаки відтепер мали купувати не лише рушниці, а ще й шаблі, амуніцію й паралельно нові однострої шити [122, с. 125].

У грудні 1759 р. Генеральна військова канцелярія надіслала зразки шабель, які мали купувати козаки. Як припускає відомий дослідник військової справи Гетьманщини О. Сокирко, повної уніфікації козаків досягти не вдалося, оскільки перші партії шабель були схожі на гусарські зразки, а пізніше на драгунські. Так, шаблі для Чернігівського полку, були замовлені в Тулі 1763 р., мали мідні ефеси й дерев'яні руків'я, обкладені шкірою й оббиті мідним дротом.

На початку 1760 років. полкові управління укладали підряди на постачання карабінів, шабель та амуніції. Так пізніше, в грудні 1763 р., Чернігівський полк, за зразком Ніжинського, Лубенського та Миргородського полків, уклав підряд з тульським зброярем Іваном Ослоповим на виготовлення за поданими зразками 1706 карабінів, 32 пістолів, 1738 шабель та ладівниць. Ладівниці мали уніфікований вигляд: короб на 22 набої, який закривався кришкою з мідної бляхи, на ній було викарбовано герб Чернігівського полку, а також надпис зі словом «Полк Чернігівський»; ладівниця носилася на червоній юхтовій перевісці завширшки в 2 пальці [124, с. 376]. Козаки мали переозброюватися власним коштом, як і в попередніх роках.

Захоплення Петра III пруськими зразками військової організації привело до того, що жолдаків було переозброєно за голштинським зразком близьким до пруського. Шпага з клинком викривленим до низу і піхвами з яловичої чорної шкіри. Портупея із лосини, являла собою поясний ремінь, скріплений зі шкіряною лопаттю для шпаги. Застібалась попереду пряжкою і носилась при застібнутому каптані – поверх нього, а при розстібнутому –

поверх камзола. Фузея з багнетом із лосиним погонним ремнем і яловичим півнагалищем. Патронна сумка з яловичої шкіри з відкидною кришкою мала всередині дерев'яну колодку з видовбаними у два ряди гніздами для набоїв. Носилась на лосиному перев'язі через ліве плече.

За голштинським зразком було переозброєно також компанійців. Для них було виготовлено гусарські кінські убори, карабіни, шаблі, пістолети та амуніцію: портупею, пантелер та ладунку з перев'язом. Карабін висів на погонному перев'язі – панталері через ліве плече, а через праве плече – ладівниця з юхтової шкіри. В пішому строю компанійці носили шаблі із залізним ефесом, чорним грифом та чорними піхвами в залізній оправі [114, с. 341].

Гетьман К. Розумовський прагнув припинити озброєння козацького війська, малопридатними для ведення бойових дій, рушницями російського зразка. Наприкінці жовтня 1759 р. козаки Гадяцького полку переозброювалися шаблями й вогнепальною зброєю за західноєвропейським легко кавалерійським зразком. Вони взяли на озброєння шаблі гусарського зразка. Гадяцька полкова канцелярія надіслала гетьманові К. Розумовському на розгляд свою постанову про підряд на виготовлення для всіх виборних козаків шабел. У поданні полковник Гадяцького полку Василь Розумовський доповідав, що згідно з повідомленням полкового осавула Йосипа Ситенського, в усіх виборних козаків шаблі, якими вони користувались, до військових дій були малопридатними: старих польських зразків, ржаві, короткі, тупі з незручними рукоятками тощо.

Тому полковник В. Розумовський, за прикладом Миргородського полку, замовив для своїх козаків у зброярнях 2568 шабел – довгих та гострих. Старі шаблі продавались підпомічникам [116, с. 144-145]. Водночас, з дозволу Генеральної військової канцелярії, в інших полках було розпочато завезення для козаків та сотенної старшини зброї й амуніції гусарського або драгунського зразка. Робилося це на розсуд полковників, старшин та осавулів [116, с. 146].

Переозброювання козаків гетьманом К. Розумовським стало важливою частиною його реформ, що мали модернізувати козацьке військо та підвищити боєздатність. Цей процес не лише змінив структуру, а й функціонування військових сил, але крім того мав значний вплив на політичну ситуацію в регіоні, зміцнюючи позиції Гетьманщини в умовах зовнішніх загроз.

Крім переозброєння козацьких військ, гетьман планував забезпечити артилерією трифунтовими гарматами зразка 1753 р. зі своїм гербом десять лівобережних полків, регламентував чисельність артилерійської обслуги (Додаток 16). Децентралізована система забезпечення артилерійських структур не відповідала вимогам часу. До гетьмана надходили рапорти полковників, у який вони просили передати в їх розпорядження забезпечення артилерії. Так, у листопаді 1751 р. тодішній генеральний обозний Семен Кочубей подав на ім'я гетьмана рапорт, у якому окреслив усі невігоди децентралізованого існування артилерійського відомства. Посилаючись на те, що від часів гетьманування Д. Апостола генеральна артилерія постачає полки порохом, боєприпасами, кіньми, виділяє кошти на ремонт гармат, транспорту, а також на навчання обслуги, але навзамін над ними жодного контролю допомоги, С. Кочубей просив передати в його відання всі особливості організації артилерійської справи та контроль за фінансами.

Цю пропозицію було затверджено гетьманським ордером від 21 листопада 1751 р. Це поклало початок централізації управління та фінансування генеральної та полкових артилерій, котрі по суті зливалися в одне відоме місце у Глухові [120, с. 39]. На той час були нововідлиті гармати не лише в столичні глухівські арсенали, а й надходили до реєстрових полків, про що свідчать інвентарі полкових артилерій. Так, відомість ніжинської полкової артилерії фіксує наявність чотирьох нововідлитих похідних гармат, присланих ще взимку 1752 р. від Генеральної артилерії. Вони мали замінити чотири старі похідні гармати, що були несправними. Вочевидь, ішлося саме

про нові 3,5-фунтові бронзові короткоствольні гармати, котрі щойно почали відливати в Глухові за взірцевим шаблоном [119, с. 826].

На відлитої гарматах 1753 р. зображували на стволі герб гетьмана К. Розумовського (Додаток 17), зі стрічкою з девізом: «*Fama extendere factis*» (в перекладі з латинської означає: «Славу примножують справами»). Довкола гербової композиції був відлитої презентаційний напис, виконаний чітко відлитої громадянським шрифтом (Додаток 18): «Її імператорської величності Малоросії обох сторін Дніпра та Війська Запорозького гетьман, дійсний камергер, Санкт-Петербурзької академії наук президент лейб-гвардії Ізмайловського полку полковник російських орденів Святого Андрія, Олександра Невського, а також Польського орла та Гольштинської святої Анни кавалер, російської імперії граф Кирило Григорович Розумовський».

Крім цього напису був ще й такий: «І за нього за правління генеральної артилерії військового генерального обозного Семена Васильовича пана Кочубея». Ствол за архітектонікою, оздобленням, геральдичною символікою та епіграфікою (обширний титульний напис) ідентичного зразку гармати, відлито для К. Г. Розумовського 1 жовтня 1753 р.

За гетьманування К. Розумовського крім Глухова відливали гармати в Ізюмі та в Києві. Глухів на той час, як вважає О. Сокирко, перетворився на гарматний парк для Гетьманщини [119, с. 636], бо на той час більшість гармат відливали у Глухові, а не в Ізюмі, чи Києві. У часи попередників К. Розумовського, гетьманів Івана Скоропадського та Павла Полуботка, озброювати козацьке військо та вести полкові артилерії було заборонено, а дозволили вести полкові артилерії у часи гетьмана Данила Апостола.

Глухівський гарматний двір, як вважає дослідник козацьких гармат О. Мальченко, на той час мав усі ознаки виробництва й не дотягувався до ливарних мануфактур, які починали зароджуватися в російській імперії. Він не міг також охопити чавунне виробництво. Це лише гарматна майстерня, розрахована на відносно невелику продуктивність, ураховуючи скромні потреби Гетьманщини в артилерії.

Велика потреба розвивати в Гетьманщині мануфактурне виробництво гармат не існувала. Геополітична ситуація не вимагала кількісно і якісно перебудовувати виробництво гармат. Вважалося, що якщо буде глобальна небезпека для Гетьманщини, то будуть використовуватись російські гармати. Власної якісної сировини для виробництва гармат теж не було, торгувати стволами не було можливості через торговельні обмеження запроваджені російською імперією [86, с. 132-133].

Стратегічно важливим для розвитку артилерії та козацьких збройних сил, в цілому, було відновлення виробництва пороху, забороненого урядом імператриці Єлизавети Петрівни у 1742 р. 29 березня 1751 р. було підписано ордер гетьманом К. Розумовським про відновлення порохового виробництва. Судячи з усього, ордер був виданий без традиційного «височайшого» схвалення. Це свідчить те, що після приходу до влади імператриці Катерини II, в січні 1763 р. генерал-фельдейхмистер Олександр Вільбуа відправив К. Розумовському запит, в якому запитував на яких правах «малоросіяни мають дозвіл у справі пороху». У відповідь Розумовський зазначив, що Гетьманщина має від імператорів «особливі твердження, права та привілеї, за силою яких усіма продуктами внутрішніх користуватися... вільно та безперешкодно дозволено».

В січні 1764 р., коли обставини хилилися до ліквідації інституту гетьманства, сенат скерував до імператриці Катерини II запит щодо розв'язання «малоросійської порохової справи», на що отримав недвозначну резолюцію: «Сенат й без мене, в силу законів, цю справу вирішити може». 30 січня 1764 р. вийшов указ імператриці «про знищення наявних у Малоросії порохових заводів та заборону їх подальшого існування, а також про відпустку на малоросійські війська готового пороху із Москви». Це розпорядження стало останньою крапкою в утвердженні імперією монополії у виробництві стратегічно важливих боєприпасів та контролю за їх розподілом, назавжди позбавивши військо Гетьманщини самостійної матеріальної бази, а відтак і перспектив розвитку [124, с. 383-384].

В результаті таких рішень, очевидно, на деякий час було припинено виробництво пороху, але не селітри його складової частини. Після усунення К. Розумовського з посади гетьмана Друга Малоросійська колегія всі питання виробництва, зберігання та витрачання пороху поставила під свій контроль. Гетьманщина могла видавати наявний у її льохах порох лише за указами Другої Малоросійської колегії, рапORTуючи їй про виконання. Всі надходження та видачі пороху фіксувалися Генеральною військовою канцелярією у виданій колегією зашнурованій книзі, яка давала можливість завжди перевіряти витрати. Виробництво пороху та витрати на нього контролював сам генерал-губернатор П. Рум'янцев [125, с. 48].

Після ліквідації інституту гетьманства імператрицею Катериною II К. Розумовський передав частину гармат до Запорозької (Підпільненської) Січі, друга частина гармат залишилася у розпорядженні Другої Малоросійської колегії [117, с. 13-14]. Номінально та реально гарматне відомство залишилося у віданні генерального обозного С. Кочубея, який у 1765 р. став членом Другої Малоросійської колегії. Як зазначає О. Сокирко С. Кочубей виявився найстаршим з-посеред генеральних старшин й до того ж мав російський чин генерал-майора. Це непевний час гарантувало захист й протекцію артилерії від остаточної ліквідації або злиття з новостворюваними управлінськими структурами. Артилерійська канцелярія, будучи підзвітною Малоросійській колегії, як і раніше підлягала фінансовому контролю з боку Генеральної лічильної комісії [120, с. 39-40].

Після зруйнування Запорозької Січі під керівництвом генерала російської армії Петра Текелія в 1775 р., частина артилерії була захоплена російськими військами, а решту козаки забрали з собою у вигнання. Великі гармати, які вони не могли вивезти, топили у Дніпрі, щоб вони не дісталися російській армії [117, с. 14].

За станом 1738-1760 років відливали гармати з 1, 1,5, 2 та 3-фунтових калібрів (Додаток 19). Ці гармати становили основу вогневої потужності і були на озброєнні сотенних артилерій та супроводжували реєстрові полки у

військових походах. Гармати та мортири більших калібрів перебували в диспозиції полкових артилерій [119, с. 644], постійно зберігаючись у найбільших фортецях й адміністративних центрах регіону Гетьманщини. 74 % за цей період похідних або полкових гармат було відлито з міді, тоді як гармати з чавуну та заліза, зокрема і польові гармати, залишалися в міських арсеналах і фортецях та часто були несправними.

Тим часом у європейських арміях відбувався зворотній процес поступового переходу на більш дешеве залізне лиття, при одночасному вдосконаленні як складу сировини, так і технології лиття [119, с. 650]. Для полку, сотні або міста чи села наявність гармати була важливим статутним атрибутом. Вона символізувала заможність громади, славу та звитяжність козацтва. Введення артилерії гетьманом К. Розумовським стало ключовим кроком у модернізації війська Гетьманщини. Це дозволило змінити тактику бойових дій для збереження незалежності Гетьманщини від російської імперії.

Крім введення артилерії, 5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію «для нижчої генеральної старшини – двох генеральних осавулів, хорунжих та двох бунчужних товаришів», згідно з якою їм передавалося управління козацьким військом. Нижча генеральна старшина повинна була виконувати доручені їм загальні справи та використовуватись «для писання доручених у силі інструкції справ». З канцеляристів Генеральної військової канцелярії було створено колегіальний орган, який зосередив у своїх руках військово-адміністративні справи та підпорядкувався гетьману К. Розумовському, а за його відсутності – Генеральній військовій канцелярії.

Факт розподілу виконавчої влади на цивільну та військову між Генеральною військовою канцелярією, а також нижчою генеральною старшиною було зафіксовано в останньому ордері гетьмана К. Розумовського від 8 січня 1764 р. Ним він доручив здійснювати цивільне адміністративне управління Лівобережною Україною у присутності Генеральної Військової Канцелярії у складі генерального обозного Семена Кочубея, а генеральному

писарю Василю Туманському, генеральному хорунжому Данилу Апостолу, генеральному осавулу Іллі Журавці та Івану Скоропадському і генеральному бунчужному товаришеві Василю Тарновському управлінні гетьманським військом [125, с. 7].

За дев'ятим розділом прохальної грамоти про поновлення давніх прав в Малоросії до імператриці Катерини II гетьман вказував: «По-перше розділити всіх козаків, які можуть служити в кінну або в пішу службу, і для цих останніх заснувати піші полки, – бо за гетьмана Богдана Хмельницького та інших гетьманів у Малоросії були кінні та піші полки, а потім розподілили їх так, щоб кілька козацьких дворів утримували одного доброго та завжди до служби її імператорської величності готового кінного, а інших декілька дворів – пішого козака». «По-друге зробити кінним та пішим козакам особливі списки, за яким повинні вони назавжди залишитися у своїх полках та сотнях, і щоб з одного боку в іншій або з сотні в сотню не переходили» [14, с. 85].

За станом 1763 р. зростала неурядова старшина: у Війську Запорозькому було 221 особа (із них лише 139 осіб служили), у бунчукових товаришів – 329 (239 осіб служили), у військових, – 722 (548 служили у значкових товаришів). Загалом неурядова козацька старшина становила 1275 осіб, із них служили 1006 осіб тобто 79%. За гетьманування К. Розумовського повністю було відроджено звання й набуло широкого вжитку призначення військовим товаришем.

Усього козацьку старшину на військовій службі в цей час складали: по 1-му осавулу Генеральної військової канцелярії, по 1-му хорунжому Генеральної військової канцелярії, по 1-му писарю Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, по 3 старших військових канцеляристи, по 1-му військовому перекладачу, по 380 військових канцеляристів, по 10 обозних полків, по 10 полкових писарів, по 20 полкових осавулів та хорунжих полків, по 4 вакансових полкових старшини, по 10 писарів судових полків й старших полкових канцеляристів, по 8 осавулів

полкової артилерії, по 1-му писарю полкової артилерії, по 2 отамани полкової артилерії, по 9 хорунжих полкової артилерії, по 165 сотників, по 10 отаманів городових полкових міст, по 9 городничих полкових міст, по 165 отаманів сотенних міст та писарів сотенних, а також сотенних осавулів та хорунжих сотень.

А серед абшитованих (відставних) старшин встановлено: по 12 військових канцеляристів, по 2 обозних полкових, по 2 судових полків та полкових писарі, по 7 полкових осавулів та хорунжих полків, а також по 2 осавули полкової артилерії. Всього неурядових старшин, які перебували на військовій службі налічувалось 1346 осіб, а абшитованих – 42.

Усього в козацьких полках було різних урядовців у кількості 1879 осіб, окремо ще 550 абшитованої старшини, 233 у полках та 16 окремо. Разом з 206 старшинськими дітьми, що не служили, і 1326 відставними старшинами встановило всього 4210 осіб (тобто 5,8% від загальної чисельності козаків) [60, с. 326-328]. Як подає нам німецько-австрійський історик XVIII ст. Йоганн-Кристіан Енгель. За станом 1764 р. козаків налічувалось на військовій службі всього 27117 осіб. На ті часи ще й російські, пруські та неодружені генерали записувалися козаками на Запорозьку Січ. Потім таким «прийнятим ретельним рішенням» пересилалася частка, що випадала їм від усіх розподілів [56, с. 449].

Викладений в розділі матеріал дає можливість зробити висновок, що реформування та реорганізація козацького війська гетьманом К. Розумовським стало важливим етапом для розвитку військового мистецтва Гетьманщини та її збереження. Ці зміни дозволили в Гетьманщині зберегти свою автономію в умовах зовнішніх загроз та посилити позиції в міжнародних відносинах. Реформи К. Розумовського стали основою для подальшого розвитку козацького війська і вплинули на формування національної ідентичності. Як результат, цей період характеризувався значними змінами та інноваціями, які мали вплив на всю країну.

РОЗДІЛ IV

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАХОДИ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО

Серед реформаційних змін, проведених гетьманом К. Розумовським, слід відзначити і зміни, яких зазнали освіта культура. Перебуваючи в гетьманській столиці Глухові він почав вносити суттєві зміни в резиденцію свого попередника Д. Апостола. Одночасно з цим, він почав виношувати ідею відродити Батурин. Ним був розроблений план відбудови гетьманської столиці Івана Мазепи, яка була спалена під час великої різанини російськими військами під проводом князя Олександра Меншикова в 1708 р. 14 травня 1751 р. гетьман Кирило Розумовський відвідав Батурин і провів інспекцію місця де відбудовувався палац (резиденція) гетьмана Івана Мазепи в Батурині.

Крім резиденції в Батурині та в Глухові (Додаток 20) гетьман планував відновити Глухівську фортецю [75, с. 226], (Додаток 21), яка була збудована в 1152 р. сином князя Володимира Мономаха Юрієм Довгоруковим. 17 вересня К. Розумовський більш детально оглянув руїни у Глухові та в Батурині. Як стверджує дослідниця проблем Гетьманської держави Т. Таїрова-Яковлева, експедиції по відбудові цих об'єктів очолював радник гетьмана Григорій Теплов. Гетьман хотів створити на той час справжню столицю України, в якій мали бути кам'яні будівлі для Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, гетьманської резиденції, лікарні, школи, бібліотеки, а також церкви [128, с. 400].

План відновлення Глухівської фортеці було складено в 1746 р. імператрицею Єлизаветою Петрівною до видання її указу про відновлення на Лівобережній Україні інституту гетьманства. У плані були намічені заходи з реконструкції та впорядкування історичного центру міста в межах Глухівської фортеці.

Як свідчить план Глухівської фортеці, на той час місто мало архаїчне планування з численними звивистими вуличками та провулками, що

окреслювали своєрідні квартали, щільно забудовані громадськими та приватними дворами, житловими будинками, а також господарськими спорудами. На плані було позначено п'ять міських воріт Київські, Московські, Путивльські, Білопольські та Михайлівські та вартові в'їзди до них. Крім того, тут містилась зазначався Успенський жіночий монастир, дев'ять церков – вісім мурованих та одна дерев'яна, гетьманський двір, військова та гарнізонна канцелярії, муровані погребі-скарбниці, торгові ряди, крамниці та інші будівлі.

На плані-креслені та в «Описі» були позначені двори бунчукових та значкових товаришів, писарів Генеральної військової канцелярії, козаків, козацьких та солдатських вдів, міщан, ремісників та військових Глухівського гарнізону. Серед них в «Описі» було позначено двори маєтності гетьманів Івана Скоропадського та Данила Апостола.

Реалізувати цей план не вдалося, через те, що ним передбачалося знесення біля двохсот дворів. Сильна пожежа, що спалахнула в Глухові 27 травня 1748 р., доценту знищила забудову фортеці [75, с. 226], а 31 травня згоріла резиденція гетьмана Д. Апостола разом з усіма канцеляріями та будинками. Після цього відбулося зібрання козаків, щодо відбудови резиденції, які вважали таку відбудову недоцільною, а коштів не вистачало. Невдовзі після великої пожежі Сенат відрядив із Москви до Глухова архітектора Івана Мергасова, який склав фіксаційний план центральної частини міста, що вигоріла. Планом були передбачені заходи з перепланування забудови міста на засадах регулярності, виправлення й розширення вулиць, зокрема прокладення прямої широкої вулиці від Київських до Московських воріт за бароковим стилем.

Одночасно з цим, було прийняте рішення просити імператрицю дати дозвіл на реконструкцію резиденції в Батурині. Такий дозвіл вони отримали [56, с. 440]. 31 липня 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна видає грамоту гетьману про відновлення резиденції в Батурині. В грамоті було зазначено: «Нашим найвищим ім'ям, за підписанням нашою рукою указом від 24

липня 1750 року, Колегії іноземних справ даним, наймилостивіше наказали Ми вам, нашому ясновельможному гетьману Кирилу Григоровичу Розумовському, свою резиденцію мати в Батурині, як і попередні гетьмани також там мали і колишнє там місто відновити. А про те наш Синод і Сенат нашої Колегії закордонних справ повідомлено. 31 серпня 1750 року» [2, с. 120]. Як відомо, відновлення резиденції в Батурині планував ще гетьман Д. Апостол в 1730-х роках але імператриця Анна Іоанівна заборонила йому відновлювати резиденцію, адже там знаходилася резиденція «гетьмана-зрадника» Мазепи.

14 січня 1751 р. генеральний підскарбій М. Скоропадський з Генеральної військової канцелярії надсилає гетьману рапорт про заготівлю матеріалів для будівництва в Батурині. У рапорті було зазначено: «для будови будинків, канцелярії та інших всяких будівель в місті Батурині потрібно дістати цеглу, вапно і до них дрова для зведення стін. Заготівлю провести відповідно до вказаної кількості в таких місцях, щоб навесні водним шляхом до Батурина сплавити було можливо» [16, с. 132].

На початку або в середині липня 1751 р. К. Розумовський прибув разом зі своєю сім'єю до Глухова, де й відбулися пишні урочистості з нагоди обрання його гетьманом [75, с. 227], а 27 липня генеральний осавул Петро Валкевич надіслав йому прохального листа, у якому йшлося про здійснення експедиції для ознайомлення з батуринським та глухівським будівництвом, а також про виділення додаткових коштів для розбудови резиденції в Батурині. У прохальному листі йшлося: «від 23 червня 1751 року у доповіді вашого ясновельможного гетьмана Кирила Розумовського до генерального писаря пана Безбородька представлено від мене з закладом батуринської та глухівської експедиції, що вісім тисяч у тій експедиції закінчується. Вашої ясновельможності зупинки, просимо про надсилання асигнацій ще до двох тисяч рублів на витрати на експедиції» [13, с. 146-147].

12 жовтня того ж року за поданням гетьмана була створена експедиція з будівництва двох гетьманських столиць Глухова та Батурина на чолі з

російським архітектором Андрієм Квасовим. У ній також брали участь генеральний осавул Петро Валкевич, бунчукові товариші Іван Пироцький, Павло Остроградський, Іван Туринський та полковий осавул Григорій Долинський. Фактично ж всю відбудову Батуринського та Глухівського палацу підпорядковували раднику гетьмана К. Розумовського Г. Теплову [127, с. 215]. Як стверджує історик, культуролог та архітектор Ф. Горностаєв, А. Квасов керував відбудовою Батуринського палацу до приїзду італійського архітектора Антоніо Рінальдї [51, с. 27].

Будівництво Батуринського палацу вимагало великих коштів. Заплановані архітектурні споруди вимагали великих коштів, яких у гетьманській адміністрації не було. Гетьман звернувся до імператриці Єлизавети Петрівни за допомогою, щодо збудування нової резиденції в Батурині з такою промовою: «А тут як на облаштування в Глухові гетьманського дому, так більше на побудову церкви в Батурині, гетьманського дому та інших громадських апартаментів, потрібно достатню суму; як на скарби національні, так і на власне утримання моїх найулюбленіших заходів вкрай мало» [99, с. 231].

Навесні 1752 р. гетьман викликав до Батурина італійського архітектора А. Рінальдї (Додаток 22), щоб побудувати йому резиденцію. Особливістю творчості А. Рінальдї було вміння «... вибрати місце для будівель та зв'язати їх з навколишнім ландшафтом». Вперше архітектор міг проявити себе у Батурині, який мав перетворитися на столицю Гетьманщини. З 1752 по 1753 роки він зосередився на будівництві резиденції. У листі з Гетьманщини до Л. Вівантеллі від 2 листопада 1752 р. архітектор писав: «зараз для проживання гетьмана в Батурині мені велено збудувати з дерева, на кам'яному фундаменті, в один поверх, заміський будинок із садом. Я живу в дерев'яному будинку, в трьох світлицях і особливо боюся пожеж, які тут нерідко були».

Проект А. Рінальдї був високо оцінений у вищих колах Петербурга, але втілення в його життя потребувало значних коштів. Оскільки їх не вистачало,

будівництво резиденції було відкладене. Невдовзі архітектору доручили будівництво в Оранієбаумі. У реєстрі витрат похідної канцелярії гетьмана К. Розумовського був збережений запис від 3 грудня 1754 р. про те, що А. Рінальдї за перше півріччя цього року було сплачено 800 рублів. Після цього архітектор А. Рінальдї поїхав в Петербург, щоб зустрітися з віце-канцлером Михайлом Воронцовим для обговорення збудованої садиби у Ново-Знам'янську. Процес будівництва садиби тривав майже 30 років з перервами [44, с. 28].

На початку травня 1752 р. гетьман приїхав у Батурин та оглянув будівельні майданчики. Відвідавши згодом Стародуб, Чернігів та Київ, він знову прибув до свого палацу, де зустрівся зі своєю дружиною Катериною Нарішкіною, яка виїхала йому назустріч, адже втомилася від довгої розлуки. 24 листопада того ж року сім'я гетьмана приїжджає до Москви. Протягом наступних чотирьох років управління Гетьманщиною було доручено генеральним старшинам, а фактично здійснювалося гетьманом з Москви та Петербургу. Це не в останню чергу вплинуло на подальший млявий характер відбудови резиденції.

Будівельні роботи палацу справді проводилися повільно за звітом бунчукового товариша Івана Тиранського, Слід зазначити, що з отриманих ним 17000 рублів на будівництво фактично пішло лише 2000 рублів, а інші 15000 залишилися непотрачені. З одного боку, на той час були задумані грандіозні масштаби для відбудови Батурина. Радник гетьмана Г. Теплов спочатку закладав на той час у резиденції гетьмана К. Розумовського великий цегельний завод, що станом на літо 1752 р. завод виготовив понад 22400 не випаленої цегли, а станом на наступний рік (тобто за 1753 р.) завод виготовив 1673166 цеглин, із них 848314 випаленої цегли [99, с. 232].

Крім цегельного заводу в Батурині та в Глухові були зведені лісопильні заводи, у Почепі – пороховий завод, у Батурині й у Нових Млинах – текстильні фабрики. Тоді ж у Гетьманщині запрацювали заводи з

виробництва листового срібла і золота, кінний завод, а також свічкові, миловарні, дзеркальні та керамічні фабрики [132, с. 344].

Не пізніше 10 серпня 1752 р. гетьман надіслав листа до Колегії закордонних справ про направлення підполковника фона Етингера до Батурина для будівництва гетьманської резиденції «... наказано місто Батурин відновити до прибуття самого гетьмана. І тому місту відновленню та належні пристосовуються вже потреби, але де в Малоросії є майстерні люди, які для всякого відновлення при тому розпорядку та хорошій диспозиції потрібні бути, якщо не заходить гетьман... прошу вказати одному підполковнику фону Єнтингеру» [7, с. 147]. Внаслідок з цього листа дізнаємося про те, що гетьманові були потрібні архітектори. У 1755 р. він познайомився з архітектором свого брата Олексія з Олександром Коркоровим.

Однак запрошені гетьманом архітектори з різних причин до Батурина не прибули. В наступному листі, відправленому М. Воронцову вже на початку червня 1757 р. гетьман повідомляв: «... я дуже радію про приїзд двох архітекторів Франческо Бартоліані та Джузеппе Венероні. Я бажаю з них одного, котрий за кращого Вашим сіятельством буде визнано, мати у себе на службі. Я заплачу їм по 800 рублів на рік».

Таким чином, судячи з цього листа в Батурині, М. Воронцов запросив архітекторів з Швейцарії та Італії Ф. Бартоліані та Дж. Вероні. Такий вибір М. Воронцова не дуже пройшовся по душі К. Розумовському. Причому, що не тільки з причини особистої симпатії до архітектора О. Кокоринова, який задовольняв гетьмана з практичних міркувань. Оплата праці архітекторів-італійців та їх влаштування коштувало б дорожче. Та саме ділове спілкування простих українських будівельних робітників: теслярів, каменярів, мулярів з російським будівельником уявлялося гетьману справедливо більш простим та результативним. Внаслідок цього гетьман знову пише віце-канцлеру М. Воронцову листа: «Я вашому сіятельству відкрию моє пряме бажання, що звичайно хочу мати архітектора Олександра Кокоріна. А я б Кокоріна та

задоволеним зробив й сам би дуже задоволений був, ведучи користь у ньому. Він би мені не такий дорогий був... як італійські архітектори» [97, с. 256].

Також у цей час батуринський сотник Дем'ян Стожок отримав наказ від гетьмана К. Розумовського про зведення господарських будівель при батуринському палаці на кам'яних фундаментах, для чого потрібно було знайти чоловік 15 мулярів, «бо без них робота стоїть на місці». Необхідну кількість майстрів негайно було направлено до Батурина. І в цьому ж місяці розпочалися роботи по будівництву прибудови на кам'яному фундаменті. А вже 16 серпня 1757 р. сотник Д. Стожок просить у гетьмана прислати робітників для зведення господарських споруд при батуринському палаці, а саме: двох житлових флігелів, сарай для колясок та конюшні, для будівництва яких необхідно було чимало розпиленого дерева, бо гетьмана завжди супроводжувала велика кількість обслуги. Так, наприклад, на початку травня 1752 р. для оглядів міст Гетьманщини необхідно було використати приблизно 140 коней [44, с. 53].

У листопаді 1757 р. за пропозицією М. Воронцова швейцарський та італійський архітектори Ф. Бартоліані та Дж. Венероні не змогли прибути до Батурина через наслідки природних умов. Робота над будівництвом кам'яного палацу не почалася. Але гетьман чекав на них ще влітку. Оскільки дерев'яний палац гетьмана К. Розумовського був побудований між 1751-1753 роками за проектом А. Рінальді він не подобався гетьману і він вирішив його перебудувати. Новоприбулі архітектори були залучені до цієї справи [45, с. 29], але процес будівництва кам'яного Батуринського палацу завершився після усунення гетьмана в 1799 р., і був відкритий офіційно у 1803 р.

30 травня 1759 р. Гетьман видав універсал про перенесення своєї резиденції з Глухова до Батурина. Для цього мали побудувати передусім гетьманський палац та приміщення для Генеральної військової канцелярії, а також для Генерального військового суду [53, с. 65], а в березні наступного року будівництво кам'яного палацу гетьмана в основному було завершено, за винятком окремих дрібних видів робіт. Архітектори Дж. Венероні та Ф.

Бартоліані працювали в Батурині два роки і дев'ять місяців і отримали платню 800 рублів на рік. Вони одержали схвальний відгук про свою роботу від гетьмана та його письмову рекомендацію і у зв'язку із закінченням контракту виїхали з Батурина.

У 1761 р. палац та інші адміністративні будівлі Батурина в основному були завершені: гетьман уже міг жити у своєму будинку; були, мабуть, готові й інші будівлі. За указом імператриці Єлизавети Петрівни від 17 лютого 1760 р. про пожалування гетьману К. Розумовському міста Батурина та Почеп з повітами: будівлі гетьмана в Батурині перейшли у вічне та спадкове володіння К. Розумовського: «Іменним нашим указом за підписанням нашої власної руки, що відбувся 17 лютого, наймилостивіше привітали ми вас, нашого гетьмана, у вічне і спадкове вам та дітям вашим спадкове володіння малоросійської маєтності. А саме: місто Батурин і місто Почеп з їхніми повітами, бо перебували вони у володінні за князем Меншиковим, також Шептаківську волость та Бакланський палац» [24, с. 157].

Після усунення К. Розумовського з посади гетьмана 1764 р. імператриця Катерина II залишила за ним Батурин [46, с. 61-62]. Всього гетьман володів дев'ятьма волостями: Почепською, Бакланською, Шепттаківською, Ропською, Карлівською, Батуринською, Биківською, Яготинською та Гадяцькою. На чолі кожної волості було призначено власного управляючого, який доглядав за всіма господарськими справами. Загальне керівництво цими волостями здійснювалося так званою «Економічною канцелярією», на чолі якої перебував Г. Теплов. Керівництво над Економічною канцелярією проводилося двічі або тричі на місяць. Надсилали на ім'я гетьмана ордери, листи, звіти, рапорти про економічний стан гетьманських маєтностей.

Для облаштування садів гетьман розпорядився завести до своєї резиденції білу акацію, яка потім поширилася по всьому регіону. Гетьман навіть відкрив у Батурині спеціальну школу для садівників, а також заклав розсадник «Лозовци», у якому вирощували всі сорти кримського винограду.

Сам Батурин на той час називали «Малим Петербургом», а центральну його вулицю іменували «Петербурзьким проспектом» [128, с. 401].

До скасування гетьманату Розумовського англійський архітектор Чарльз Камерон на замовлення гетьмана збудував розкішний палац в стилі класицизму, а італійський архітектор А. Рінальді заклав довкола парк. До проекту національних будівель були залучені також найвідоміші на той час в російській імперії придворні майстри Андрій Квасов, Дмитро Аксамитов та Йосип Старцев. У Батурині гетьман зібрав одну з найкращих в російській імперії бібліотеку [42, с. 341]. Для покращення роботи бібліотеки гетьман навіть планував поїздку у Францію, щоб зустрітися з відомим філософом, просвітителем Жан-Жаком Руссо та запросити його на посаду завідувача своєю бібліотекою в Батурині.

Дерев'яний палац гетьмана К. Розумовського був, обставлений за тодішніми петербурзькими стандартами. Обладнаний величезними дзеркалами та мармуровими столами, він довго служив гетьманові і був зруйнований лише у XIX ст. [138, с. 46] Приміщення палацу гетьмана опалювало вісім печей, облицьованих плоскими керамічними кахлями (Додаток 23) без рельєфу. Під час проведення розкопок у 2013-2014 років на території Батурина було знайдено багато фрагментів таких плиток, вкритих глазурно синім, білим, коричневим та іншими кольорами переважно монохромними сюжетними зображеннями та орнаментами – картушами у голландському пізньобароковому стилі.

За описом 1774 р. у бібліотеці гетьмана налічувалось понад 2000 книг, здебільшого наукових, англійською, німецькою, італійською, французькою та російською мовами. Гетьман зберігав цінні козацькі літописи гадяцького полковника Григорія Граб'янки 1710 р. Самійла Величка 1720 р., а також список 1753 р. «Короткого опису Малоросії» [65, с. 11]. Іноді до бібліотеки гетьмана його радник Г. Теплов надсилав з Петербурзької академії наук книги римських поетів: Вергілія, Горація, Овідія, Ювеналія, що було характерне для представників українського бароко. Головною бібліотекою в

Батурині завідував француз по імені Адам, який працював як бібліотекар гетьмана всього 15 років [128, с. 401-402]. Крім бібліотеки в палаці гетьмана було заведено італійську оперу, а також французький театр за бароковим стилем [78, с. 359].

Крім палацу, за наказом та сприяння гетьмана в Україні-Гетьманщині було збудовано чимало православних церков також за бароковим стилем. Зокрема в Козельці протягом 1752-1763 років було зведено чудовий храм на честь Різдва Пресвятої Богородиці (Додаток 24). За проєктом італійського архітектора Франческо Бартоломео Растреллі, на замовлення матері гетьмана графині Наталії Дем'янівни Розумовської (Розумихи), будівництво храму було здійснене на кошти родини Розумовських під контролем гетьмана. Дзвіниця, що стоїть окремо від собору в його огорожі, первісно була надбрамною. Чотириярусна, із глибоким підвалом, висотою до 50 м виготовлена у бароковому стилі. У Києві й досі височіє Маріїнський палац, споруджений також Б. Растреллі для графів Розумовських. У Петербурзі на березі річки Мойки й зараз стоїть палац графів Розумовських [132, с. 346-347].

Як президент Петербурзької академії наук з 1746 р. гетьман К. Розумовський займався освітніми заходами. За його ініціативи 13 жовтня 1758 р. лубенський полковник Іван Кулябка видав проєктовий лист для проведення військового навчання або «військової екзирції» за західноєвропейським зразком. У листі було зазначено: «З багатьох сотень мого полку з сотенними старшинами доповідають, що не тільки в сотенні комісари, яким необхідно бути грамотними, оскільки та посада буває завжди багатотрудною й простолюду незрозуміла), але і в сотенні старшини при призначенні є крайня нестача в грамотних людях; а тому в деяких сотнях не тільки осавулів і хорунжих, але й отаманів сотенних нема грамотних, отож доводиться йти в походи, з браком сотенних старшин і командирів» [8, с. 69].

З ініціативи І. Кулябки був введений проєкт, щоб по всіх полках було заведено військове навчання або «військову екзирцію» спочатку козацьких

дітей, через нарікання І. Кулябки на низький рівень грамотності в його полках серед не лише простолюду, а й старшин. Для зміни цієї ситуації було вирішено запровадити військові школи для козацьких дітей. Пропозиція І. Кулябки полягала в тому, щоб переписати дітей козаків переважно з «виборних» – тих, які несли військову службу, і лише хлопчиків із найзаможніших підпомічників, що споряджали виборних» віком від 12 до 15 років, а потому вибрати здібних до науки і віддати їх до шкіл свого церковного приходу. Хлопчиків-переростків мали навчати лише військової справи. Для цього слід зазначити, що на 24 хлопчики виділяли досвідченого козака.

Проект лубенського полковника схвалив сам гетьман, але рекомендував поширити його на інші полки. Проект був дуже залежний від наявних освітніх практик. І. Кулябка заявив про навчання 1300 хлопчиків і в 1760 р. запропонував своєрідну шкільну програму [81, с. 28]. У першу чергу навчали їх читати за букварем, а потім за часословцем, навчали арифметики, рахувати цифри на паперах, писати старослов'янські тексти, а в недільні та святкові дні на ранкову і вечірню службу дітям веліли ходити по церквах, по монастирях, щоб навчити їх співати духовні пісні в присутності імператриці Єлизавети Петрівни. Крім того, їх вчили віддавати військові команди, оволодівати артилерією. Все це здійснювалось під контролем отамана, який навчав 24 хлопців [134, с. 428]. Вчителями для козацьких дітей могли стати полкові канцеляристи та сотенні писарі.

Після навчання козацьких дітей передбачалося рекомендувати «для визначення в сотенні правління та полкову канцелярію, сотенним справам, наставляли отаманів, писарів, осавулів і хорунжих сотенних. Хлопчиків, які були нездатні до навчання читання, грамот навчали військової справи тобто екзирції. Згідно з рапортом І. Кулябки до гетьмана від 4 травня 1760 р. у п'ятому пункті було зазначено: «вправляння рушницею діти не можуть орудувати та й за малим віком рушниць вживати не слід, аби інколи один одному якось не вчинив шкоди, для цього хай роблять для такого вправляння

дерев'яні шаблюки та ратища з нашитими на ратища замість гостряків вовняні булавки, щоб один одного не могли поранити; а древки замість рушниць на зразок тих, які роблять при солдатських гарнізонах, при навчанні вправ, перебуваючим там дітям» [9, с. 72].

Особлива увага приділялася військовому навчанню для молодих козацьких військ, а саме швидкому зарядженню рушниці та стріляння з неї в умовах пішого бою за участю як малих, так і великих військових сил. Під час навчання до козаків ставилися суворі вимоги щодо догляду за зброєю. Рушниця підлягала обов'язковому щоденному чищенню за допомогою залізних шомполів. До того ж козак повинен був утримувати шаблю в чистоті, змазуючи її баранячим жиром та слідкувати за її гостротою. Згідно з наказом гетьмана велика увага приділялася також і утримуванню та спорядженню бойових козацьких коней [66, с. 57].

Проект лубенського полковника І. Кулябки діяв і після скасування інституту гетьманства. У травні 1765 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей [95, с. 38].

До приходсько-сотенних шкіл було записано всього 1624 дитини Лубенського полку. К. Розумовський вважав цю програму настільки вдалою, що наказав запровадити її у всіх десяти полках Гетьманщини [64, с. 110], але усунення від посади гетьмана перешкодило втіленню його наказу в життя.

Отже, проект лубенського полковника І. Кулябки 1758 р. можна назвати «консервативним», звертаючи увагу не лише на запізнілість спроб навчання рядового козацтва, а також на саму модель цієї школи, котра утверджувала давню традицію школи-дяківки, що давала елементарну грамотність і була розрахована переважно на синів виборних козаків і мужніх підпомічників.

Удосконаленню системи освіти у Гетьманщині перешкоджали інколи укази імператриці Єлизавети Петрівни. Про це свідчить указ Переяславської консисторії від січня 1759 р. у відповідь на указ імператриці від 26 грудня

1758 р. Йшлося про заборону мандрівних дяків, які століттями займалися початковою освітою в школах при церквах, при монастирях, зазвичай мандруючи з місця на місце. Таких учителів було названо в указі імператриці «бродячі певні особи», бо вони не мали ані паспортів, ані посвідчень, які б засвідчили звідки вони родом і якого вони звання. Таких учителів-дяків священникам заборонялося приймати та тримати по школах [134, с. 429].

Упродовж 1750 років гетьман підтримував діяльність Києво-Могилянської академії (Додаток 25). У 1754 р. ректор Києво-Могилянської академії Манасій Максимович просив Київського митрополита Тимофія Щербацького передати клопотання гетьману про нестачу коштів на ремонт Києво-Братських шкіл. В 1761 р., з гетьманської адміністрації разом із щорічною видачею коштів 200 рублів було надіслано на академію з військового скарбу 100 рублів на підготовчі класи духовної семінарії. Про своє ставлення до Києво-Могилянської академії гетьман згадував лише пізніше у своїй знаменитій записці до імператриці Катерини II 1763 р., в якій вимагав відновлення шляхетських прав в Гетьманщині та запровадження спадкового гетьманства за його родом [105, с. 10].

23 січня 1755 р. імператриця Єлизавета Петрівна ухвалила указ «Про відкриття Московського університету» на честь матері її фаворита Івана Шувалова. Після відкриття університету козацька старшина порушила клопотання перед гетьманом, а також перед урядом імператриці Єлизавети Петрівни про необхідність заснування в Україні-Гетьманщині університету [93, с. 238]. На той час Києво-Могилянська академія з її загальноосвітнім характером навчання все ж зберегла богословське спрямування, залишилась духовним вищим навчальним закладом, підпорядковувалася церковній адміністрації Київського митрополита Тимофія Щербацького. Виконувала соціальні замовлення Київської митрополії з підготовки кадрів духовенства для православної церкви та монастирів. Станом на 1750-1760 роки. Києво-Могилянська академія яскраво виявляла свою схоластичність та непристосованість до нових реалій тогочасного життя.

Під час перебування в Петербурзькій академії наук гетьман прагнув втручатися у навчальний процес, видаючи інструкції та положення, але через клопоти з 1758 р. він передав навчальний процес Московському університету у розпорядження Михайла Ломоносова [80, с. 88]. За дорученням гетьмана М. Ломоносов почав складати великий атлас російської імперії. Останньому, як відомо, належала ідея надрукування літопису «Повість минулих літ» Нестора Літописця 1113 р. за Кенігсберзьким (Радзивілівським) списком. Його оригінал на даний час знаходиться в бібліотеці Кенігсберзького університету і наприкінці 1758 р. був привезений до російської імперії. Після відповідної підготовчої роботи й зокрема звірки тексту оригіналу літопису з копією, яку зробив цар Петро I в 1711 р. під час свого перебування в Східній Пруссії. 29 травня 1759 р. гетьман підписав указ про друкування літопису. Сам процес друкування розпочався у січні 1761 р., а завершився у жовтні 1765 р. [100, с. 75]

За часів керівництва К. Розумовського до Петербурзької академії наук та до Московського університету було прийнято чимало вихідців з Гетьманщини, вочевидь не без сприяння самого гетьмана, який потребував освітніх кадрів для управління гетьманства та сприяв землякам. Першою такою постаттю став прийнятий за перекладача Імператорської академії наук Григорій Полетика в 1746 р., який успішно склав іспити і був зарахований до академічної гімназії для студій математики та французької мови.

Сам університет був малочисельним (приблизно 16-18 студентів). Він мав великий вплив на культурне життя і досить успішно поширював просвітницькі ідеї. Упродовж 1752-1755-х років до університету вступило сім вільних студентів з Гетьманщини: брати Я. та Ф. Козельські, Д. Римша, І. Милович, К. Флоринський, П. Любисевич [80, с. 89], який під час першого приїзду гетьмана до Глухова подарував йому «Еклог» римського поета Вергілія українською мовою та С. Дівович. Майже усі вони навчалися в Московського університеті.

В 1760 р. за поданням М. Ломоносова з Петербурзького університету виключили Семена Дівовича та Панаса Любисевича. За наказом гетьмана як президента Петербурзької академії наук їх було поновлено як студентів [132, с. 344], але існує версія, що С. Дівович і П. Любисевич, користуючись протекцією гетьмана, постійно надокучали проханнями про підвищення в Петербурзькій академії наук до ад'ютантів. Гетьман доручив М. Ломоносову провести їм іспит. Студенти Петербурзького університету провалили іспит, для досягнення звань ад'ютантів і М. Ломоносов забажав, аби вони відвідували лекції. Ні С. Дівович, ні П. Любисевич лекцій не відвідували, за що були виключені з навчального процесу за згодою М. Ломоносова. Після цього вони приїхали до Глухова й подали скаргу гетьману. Факт звільнення С. Дівовича і П. Любисевича з Петербурзького університету обурило гетьмана, і він 12 вересня 1760 р. виніс М. Ломоносову письмову догану. З лютого 1761 р. Дівович і Любисевич були призначені перекладачами Петербурзької академії наук, а у вересні того ж року були відкликані у Глухів до канцелярії гетьмана [80, с. 91].

Значна частина талановитих людей навчалась у Києво-Могилянській академії. Серед них був і автор «Короткого літопису Малоросії» В. Рубан [80, с. 89], який вступив до академії в 1759 р. Після того як у 1760 р. гетьман побував у Глухові, він дослухався порад генеральних старшин та й вирішив заснувати в Україні-Гетьманщині вищі навчальні заклади, як і його попередник І. Мазепа. За його наказом був створений проєкт про заснування університету в Батурині (Додаток 26) за зразком університетів Королівства Пруссії. Автором цього проєкту був його радник гетьмана Г. Теплов. Але як, відомо, заснування університету в Батурині за Гадяцькими пактами 1658 р. планував ще гетьман Іван Виговський, але у зв'язку із загостренням політичних планів проти нього університет так і не був заснований.

Проєкт Батуринського університету складався зі вступу та чотирьох розділів. У вступній частині проєкту аналізувався стан шкільної справи в Гетьманщині, наголошувалось на низький рівень знань випускників чинних

навчальних закладів, спричинений недостатньою кількістю знатних та гідних професорів. Зверталася увага на давнє та постійне бажання багатьох вчитися, схильність молодих до наук [109, с. 3]: «У схильності малоросійського народу до навчання і наук малого сумніву немає, тому що в Малоросії від давнього часу заведені школи, не маючий ніякого змісту». Учні через завантаженість не могли отримувати необхідні знання, тому переходили в польські училища, в німецькі університети та навчальні заклади Риму [15, с. 118].

У першому розділі проєкту йшлося про прибутки та основі статті витрат на будівництво університету. Розділ перший мав дві частини: у першій частині йшлося про тимчасові прибутки, а в другій – про постійні прибутки.

На тимчасові прибутки і витрати призначалися для будівництва навчального корпусу кошти у розмірі майже 20000 карбованців. Також цих карбованців мало вистачити і на інші споруди допоміжного призначення, житлові будинки для професорсько-викладацького складу та студентів, оплату за виклик та проїзд вчених із європейських держав. А також для будівництва університетської церкви для студентів-семінаристів, для створення університетської бібліотеки, для будівництва друкарні, для створення книжкових крамниць, для закладання ботанічного саду, для будівництва анатомічного приміщення, для закупівлі фізичних і математичних приладів та для хірургічних інструментів [93, с. 238, 109, с. 3].

Тимчасовий прибуток університету мав складатися із запровадженого податку на один рік на всі млини, добровільних внесків від гетьмана, генеральної, полкової й сотенної старшини, для обліку яких передбачалось ведення спеціальних шнурових книг.

Постійні прибутки були передбачені на поточну діяльність університету. Вони мали складатися із надходжень від Батуринського монастиря, частково від митних зборів, від друку й продажі книг, листів та брошур [93, с. 238], а також на оплату праці священникам, професорам,

магістрам своїм та спеціально запрошеним з інших країн, службовцям університету, утримання ботанічного саду, садівників та інших працівників, утримання лікарні, дирекції та службовців. У проєкті також визначалися можливі джерела фінансування, зокрема, від прибутків з друкарні та книжкової лавки.

У другому розділі проєкту йшлося про університетські закони. У них було розроблено правила внутрішнього розпорядку університету. Там було зазначено, що фундатором та протектором (покровителем) Батуринського університету, мав стати гетьман К. Розумовський. В університеті передбачалося дев'ять кафедр (професур): латинської мови, красномовства, філософії, юриспруденції, історії, арифметики, теоретичної та практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки та природознавства.

Крім того, за планом проєкту планувалось заснувати підготовчі семінарії для сорока здібних учнів, вихідців зі збіднілих шляхетських родин і різних чинів; яким надавалася спеціальна стипендія. У семінарії учні мали вивчати латинську, французьку і грецьку мови, а також історію та географію. Учні зі шляхетських сімей навчалися фехтуванню і козацьких танців. Після завершення навчання в університеті колишні семінаристи, як правило, мали займатися викладацькою роботою спочатку в семінарії, а потім в університеті [101, с. 485].

Ректор, на зразок європейських університетів, мав бути президентом директоріуму, який складався з професорів, мав користуватися всіма правами університету. Як і ректор будь-якого європейського університету, обирався строком на рік професорами і мав звання «Magnificus» (від латинського слова «чудовий»). Також ректор призначався президентом університетського директоріуму. Студенти, за проєктом університету були підсудні у всьому, крім кримінальних справ, лише директоріуму [66, с. 42-43]. Внутрішній розпорядок діяльності Батуринського університету обумовлювався правилами, що їх складали ректор і професори, а затверджував сам гетьман особливим універсалом.

За п'ятнадцятим розділом закону Батуринського університету було визначено, «що до семінарії і до університету не приймати жодних вступників-кріпаків» [15, с. 125]. Якщо кріпак отримував вільну, то мав представити документ з печаткою та підписами поміщика і свідків. Документ про звільнення студента з кріпацтва повинен зберігатися в університетському архіві, а в разі виключення з університету, документ повертався назад поміщикові, а студент ставав кріпаком.

До Батуринського університету мали право вступати випускники Києво-Могилянської академії, Білгородської, Київської, Переяславської, Чернігівської шкіл, а також зі шкіл Речі Посполитої. Їм належало скласти іспити, в результаті яких ректор виписував їм університетські книги й надсилав конкретно до того професора, лекції якого мав слухати сам студент. Випускники класу Києво-Могилянської академії, з хорошими балами в атестаті, вступали до Батуринського університету без складання іспитів. Також всі студенти повинні були носити національний одяг однакового кольору та дозволялося носити з собою шаблю [94, с. 547]. Крім цього, коли студент був зарахований до університету, він мав розписатися у книзі законів навчального закладу та присягнути до їх виконання [66, с. 43].

Курс навчання в університеті розраховувався на три роки. Після того кожен студент повинен написати дисертацію і захищати її на публічному виступі. Лекції в університеті планувалось читати з латинської мови, логіки, метафізики, філософії, хімії, ботаніки, зоології, математики та інших предметів [107, с. 14]. Відповідно до проєкту, професор мав право читати лекції чотири дні на тиждень по дві години щодня, а педагогічне навантаження магістра мав визначати ректор [109, с. 4].

Для роботи університету планувалась друкарня з чотирма станками для українсько-російських видань, а для іноземних — два станки. Також для студентів планувалось у церкві призначити одного ієромонаха, диякона, паламаря та восьмеро хористів для богослужбової практики.

Згідно з третім розділом проєкту передбачалося заснувати семінар для сорока бідних шляхетських дітей. Вони повинні підготуватися для вступу в студенти Батуринського університету і мали можливість навчатись всього десять років безкоштовно.

За четвертим розділом проєкту у семінарії їх навчали грецької, латинської, французької мови, філософії, геометрії, риторики, метафізики, геральдики, історії, географії, юриспруденції, природничих наук, теоретичної, прикладної та експериментальної фізики, математики, анатомії, хімії, ботаніки, геодезії, астрономії, історії природи та латинської літератури за творами римських філософів, письменників Аврелія Августина, Корнелія Непота, Лукреція, Цицерона, Вергілія, Горація, Овідія та інших. Крім цього їх навчали танцям та фехтуванню [107, с. 15]. Після здобуття атестата про закінчення навчального процесу в Батуринському університеті, кожний студент мав іти на військову або цивільну службу, надаючи перевагу науковій роботі.

Продовжити навчання в університеті, за проєктам мали право 20 найбільш здібних випускників семінарії. Передбачалося, що після завершення навчального процесу в університеті, вони повинні були 10 років відпрацювати в цьому університеті на науково-педагогічній роботі. Інші 20 випускників семінарії, які не виявили здібностей до вищих наук, мали відпрацювати в університеті 20 років на різних посадах. Кожен учитель семінарії, магістр або професор, влаштовуючись на роботу, мав скласти присягу.

Згідно з проєктом Батуринського університету навчальний процес у закладі очолював ректор. Він особисто чотири рази на рік у семінарії та університеті приймав екзамени, один раз – привселюдно. Перед початком навчального року ректор виголошував публічну промову, славив імператора Петра III та протектора університету гетьмана К. Розумовського, відзначав кращих студентів. Вибори нового ректора проводилися в кінці кожного року [109, с. 4-5].

Урочисте відкриття Батуринського університету мало відбутися на зразок інавгурації європейських університетів і в майбутньому два рази на століття мав святкуватися його ювілей.

Крім реалізації проєкту щодо відкриття Батуринського університету, гетьман планував вести план реформування музичної освіти, де мали готувати військових музикантів для усіх козацьких полків на основі інструментальної капелії, а також для військових гетьманських музикантів [68, с.16]. На той час у Глухові діяла співоча школа, яка була заснована за ініціативи гетьмана Д. Апостола 1729 р. Вихованцями цієї школи були відомі співаки, композитори, диригенти на той час: Дмитро Бортнянський, Максим Березовський та Марко Полторацький.

У період гетьманування К. Розумовського продовжувала активно розвиватися середня ланка шкільництва; деякі заклади претендували на підвищений рівень Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми та Полтавська семінарія за кошти збагачення змістового компонента освіти [107, с. 18]. Вчителі колегіуму отримали зарплату по перших двох нижчих класах по 6 карбованців на рік. З третього по п'ятий нижчі класи – 8 карбованців і шостого класу – 12 карбованців на рік, а вчитель філософії отримував – 14 карбованців. Усього на жалування вчителям йшло 60 карбованців, а ректори отримували 100 карбованців на рік, разом виходило 445 карбованців [33, с. 193].

У Харківському колегіумі філософію викладав відомий письменник, філософ, богослов та просвітитель Григорій Сковорода з 1759 р., однак постійний тиск з боку представників церкви, які вимагали від нього чернецтва, змушував кілька разів в 1760-1764-х роках залишити колегіум. У цих роках Г. Сковорода побував у московії, в пошуках істини та правди обійшов усю Слобожанщину. Пізніше після ліквідації інституту гетьманства імператрицею Катериною II в 1768 р. його запросили викладачем у додаткові класи Харківського колегіуму, де він читав курс лекцій з етики. Але й тут його концепція моралі розходила з офіційною церквою. В 1769 р. він був

звільнений з посади викладача і внаслідок цього втратив можливість займатися педагогічною діяльністю [96, с. 378].

Під час приходу до влади Катерини II випускник Києво-Могилянської академії та похресник гетьмана К. Розумовського С. Дівович почав працювати над політичним памфлетом «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор висунув принципову на той час ідею, що Україна не ввійшла до Великої росії як її складова частина, а, зберігаючи свої вольності, і далі залишалася рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу російського царя чи імператора як спільного монарха.

У своєму памфлеті автор виклав історію України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Особливу увагу звертав на події Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі, викладав історію участі козаків у морських походах проти Османської імперії та Кримського ханства, а також історію козацько-селянських повстань проти польської шляхти. За деякими даними, цей памфлет С. Дівович написав під впливом розмов із гетьманом К. Розумовським. У своєму памфлеті автор показує героїзм українського козацтва, починаючи від гетьманування Предслава Лянцкоронського й закінчує початком гетьманування Кирила Розумовського.

На думку багатьох дослідників, у памфлеті С. Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» має місце відстоювання Гетьманської держави, а також висловлення протесту проти політики російського уряду.

У тексті автор досить чітко формулює ідею Гетьманської держави, як вільної шляхетської держави, її окремої та самодостатньої політичної культури, цілком відмінної від російської імперії. Цей памфлет автор написав на основі козацьких літописів Григорія Граб'янки, Самійла Величка, «Короткого опису Малоросії» та інших літописів. Свою роботу над твором С. Дівович завершив у Глухові 21 вересня 1762 р [85, с. 23].

Варто зазначити, що памфлет «Розмова Великоросії з Малоросією» після завершення його написання не був надрукований. Відомий український

перекладач І. Бецький хотів видати його у своєму альманасі «Молодик», але російська цензура не дозволила йому це зробити. Лише в 1882 р. відомому історику, етнографу та літературознавцю М. Петрову вдалося опублікувати цей памфлет та установити його документальне авторство С. Дівовича [91, с. 16-17] в журналі «Київська старина».

Головна ідея цього памфлету полягає у спростуванні імперської візії історії українського народу як суспільної смуги зрад та пошуку протекції жорстокого монарха, починаючи від царя Олексія Михайловича, завершуючи імператрицею Катериною II, обстоюванні тези про рівноправність двох державних утворень – Малоросії та Великоросії, що ґрунтується на суверенітеті спільного монарха:

«... Не думай, що ти сама була мій господар,

Але твій пан і мій спільний король.

А різниця наша є у доданих іменах.

Ти Велика, а я Мала, живемо у суміжних країнах...» [3, с. 394].

На закид про зрадницький характер українського вищого політикуму С. Дівович устами Малоросії гнівно застерігає від неправдивих звинувачень та узагальнень, вказуючи на цілий ряд зрадників, діяннями яких переповнена російська історія: «Мазепу тільки твердиш, а своїх забула» [31, с. 293]. Натомість автор в кінці свого трактату згадує про братів Розумовських:

«Чи знаєш Розумовських, що народилися в мені, –

Як при Єлизаветі один з тих слугував,

як при Катерині іншій вірності відкрив?..

Чи ще зі мною в спільній розмові вступиш?» [3, с. 413].

Як зазначає професор історії та директор Українського наукового інституту Гарвардського університету С. Плохій, памфлет С. Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» – це намальований образ династичної унії між Великоросією та Малоросією, що повертає нас до ідей Гадяцької унії гетьмана І. Виговського 1658 р. На той час імператриця Катерина II не мала жодного наміру керувати конфедерацію державних утворень, які

претендували на особливі права та привілеї. Вона уявляла собі централізовану імперію, раціонально поділену на адміністративні одиниці, а не на анклав на зразок Гетьманщини [104, с. 185-186].

Останній сюжет додає аргументів на користь припущення М. Петрова, що до гетьмана К. Розумовського як імовірного замовника цієї політичного памфлету. Втім, С. Дідович міг сам бути безпосереднім ініціатором написання цього твору, оскільки для нього, як і для багатьох представників української еліти, нівеляція автономних прав України-Гетьманщини становила загрозу їх статусу і, природно, сприяла утвердженню переконаності в самотності й самодостатності втілення історії українського народу [31, с. 294].

Слід зазначити, що поема С. Дідовича «Розмова Великої Росії з Малоросією» стала не тільки політичним памфлетом для українського народу, але й пророчим джерелом для Української держави.

Важлива роль освіти та науки у світогляді представників української адміністрації Гетьманщини дала про себе знати в ході активізації суспільно-політичного життя на початку 1760-х років. На глухівських радах 1763 р. наголошувалося, що навчання сприяє як розумовому розвитку, так і утриманню різних добрих порядків в Гетьманській державі. Також висловлювалася думка, що найкращі володарі, полководці, градоначальники були філософами [61, с. 169].

Ідея про заснування університету в Батурині спочатку належала професору Московського університету Пилипу Дільтею. У 1764 р. професор університету заснував в російській імперії два університети, крім Московського університету, в Дрепті для Лівонії, а другий – в Батурині для Гетьманщини. При цьому аргументи професора Московського університету цілком співпадали із аналогічними положенням проєкту 1760 р. Безперечно, що П. Дільтей не тільки був добре знайомий із вищезазначеною запискою Теплова, але й консультувався з даного питання з президентом Петербурзької академії наук графом К. Розумовським [100, с. 85].

На той час в Глухові генеральна старшина разом з гетьманом складають прохальну грамоту до імператриці Катерини II про поновлення давніх прав в Малоросії, зокрема в дев'ятнадцятому розділі йшлося про заснування університетів, гімназій та друкарень. У прохальній грамоті було зазначено: «Безмежній вашій імператорській величності славі, а освіченню й користі малоросійського народу дуже буде великою послугою, якщо наймилостивіше дозволите указати, за прикладом університетів і гімназій, що є в іноземних державах, з такими ж привілеями звести в Малоросії два університети та кілька гімназій; перший із названих університетів, що складається з чотирьох факультетів, може бути в Києві, а другий – у Батурині, що складається з трьох факультетів, крім богословського» [14, с. 93].

Першим куратором новоутвореного Київського університету мав бути гетьман К. Розумовський, а другим для богословського факультету мав бути Київський митрополит Арсеній Могилянський. Останній, за погодженням з гетьманом, призначав викладачів на богословський факультет ченців Києво-Печерської лаври, а також священників [100, с. 83], а для Батуринського університету, як відомо з даної прохальної грамоти до імператриці Катерини II, мав складатися з традиційних факультетів, окрім богословського. Куратором, як відомо, за проектом 1760 р. мав залишитися гетьман К. Розумовський.

У Києво-Могилянській академії професори вищих класів філософії та богослов'я викладали свої предмети з друкованих посібників, наприклад, по Лукрецію, Платону, Порфірію, Цицерону, Сократу, та інших філософах, а богослов'я за сповіддю православної віри святого Іоанна Дамаскіна.

За станом 1750-х років в академії налічувало понад 1000 студентів. За документами священних синодів з 1760 по 1764 р. у вищих класах з богослов'я налічувалось по 542 студенти, а в середніх – 551, всього налічувалось 1093 особи [105, с. 35-36]. Як відомо, вихованцями Києво-Могилянської академії були: Семен та Олексій Дівовичі, Михайло

Ломоносов, Панас Любисевич, Марко Полторацький, Григорій Полетика, Григорій Сковорода, Григорій Теплов, майбутній канцлер російської імперії Андрій Безбородько та інші.

Завдяки наукових досягнень Г. Полетики в 1763 р. в Гетьманщині з'явився перший Словник на шести мовах: англійській, грецькій, латинській, німецькій, французькій та російській. Також Г. Полетика написав «Записку про початок Києво-Могилянської академії» [50, с. 322-323]. Деякі історики доводять, що Г. Полетика почав працювати над написанням відомої праці «Історії Русів», а його син Василь завершив.

Існують деякі факти, що гетьман разом з Г. Сковородою мали намір відкрити університет у Сумах. Також порушувалися клопотання про відкриття університетів, крім Батурина та реорганізації Києво-Могилянської академії, у Глухові та в Переяславі [68, с. 18].

Однак імператриця Катерина II заборонила відкриття університету в Батурині, а також перетворення Києво-Могилянської академії на світський університет. Крім цього імператриця видала указ про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії. Вона навіть хотіла віддати гетьмана до суду за те, що він бажав освіти для свого народу [132, с. 343]. Також імператриця заборонила К. Розумовському зробити спадковим гетьманство, адже він хотів передати гетьманську булаву своєму старшому сину Олексію, як хотіли зробити його попередники.

Внаслідок цього десь на початку квітня 1764 р. гетьман задумав піти проти імператриці і серед іноземних дипломатів, з'явилися чутки про спробу палацового перевороту, який нібито затіяли гетьман К. Розумовський та граф М. Панін. 17 квітня 1764 р. граф Сольмс повідомляє в донесенні про те, що граф М. Панін поінформував дипломатів про спробу перевороту [108, с. 74]. 3 липня 1764 р. підпоручик 25-го Смоленського піхотного полку Василь Миревич, внук Федора Миревича – сподвижника гетьмана І. Мазепи та П. Орлика задумав усунути Катерину II з престолу та на її місце посадити ув'язненого экс-імператора Іоанна VI Антоновича зі Шліссенбурзької

фортеці, але імператриця дізналася, що В. Мирович хоче самотужки звільнити Іоанна VI Антоновича з в'язниці та посадити його на престол. За її наказом экс-імператора вбили два офіцери капітан Власєв та підпоручик Чекін, які були наглядачами экс-імператора.

Крім В. Мировича, як аналізує О. Путро до цієї російської політичної провокації були причетні: М. Панін та К. Розумовський, вступавши у змову проти імператриці Катерини II, намагалися у такий спосіб зберегти проведено ним реформи в Гетьманщини, а також зберегти спадкову гетьманську владу [103, с. 350].

Коли Мирович здався без опору і потрапив за ґрати та цілком визнав себе винним, на своєму допиті, то повідомив, що його наштотхнув на цю думку сам гетьман К. Розумовський [108, с. 76]. Внаслідок цього в жовтні 1764 р. за наказом імператриці К. Розумовського заставили зректися гетьманської булави. Як видно з її листа до графа М. Паніна в жовтні 1764 р. (остаточна дата не відома) [108, с. 76], К. Розумовський й далі заперечував про своє зречення від гетьманської булави. Якщо брати версії з російської історіографії, наприклад зі статті Т. Круглової, що К. Розумовський двічі просив про своє зречення від гетьманства: перший раз – навесні усно про що імператриця і сповіщала М. Паніна, а вдруге – восени письмово [73, с. 21].

Як свідчить німецько-французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер у своєму літописі «Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців»: «імператриця одного разу спитала в графа Кирила Григоровича Розумовського: Ваші гетьманські обов'язки досить прибуткові, скільки дають вам щороку? – Від шістдесяти до ста тисяч карбованців, – відповів граф. Отже, ви не будете гніватись, – сказала імператриця, – якби я сама захотіла стати гетьманом, а вас би звільнила від цього обов'язку, лишивши за вами прибуток? Розгублений Розумовський повинен був погодитися, він відповів: Це залежить від вашої величності» [28, с. 144].

На початку осені 1764 р. почали поширюватися чутки, що імператриця хотіла замість К. Розумовського призначити на посаду гетьмана свого

фаворита графа Григорія Орлова. Ці чутки було письмово зафіксовані саксонським посланцем у Петербурзі графом Сенеком. 21 вересня 1764 р. повідомляв у Дрездені: «Тут передають по секрету, ніби граф Григорій Григорович Орлов буде призначений гетьманом Малоросії, на місце графа Кирила Григоровича Розумовського, який залишає важливу посаду, зберігаючи зміст, що дорівнює доходам, якими він користувався в знання гетьмана Малоросії» [74, с. 91], що на той час граф Г. Орлов, вважався ворогом гетьмана, можливо й він був учасником усунення К. Розумовського, але імператриця хотіла, щоб в Україні взагалі не згадувався титул гетьмана.

У лютому 1764 р. імператриця видала указ про призначення князя Олександра В'яземського на посаду генерал-губернатора. В указі було вказано: «Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли» [25, с. 166], а 10 листопада 1764 р. видала указ про остаточну ліквідацію гетьманства та утворення Другої Малоросійської колегії (Додаток 27) з восьми осіб, яка діяла до 1786 р. У цьому ж указі зазначалось: «Після звільнення від нас графа Розумовського, за його проханням, з гетьманського чину наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малоросії створити Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Петру Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Бранта, полковників Платона Мещерського, Хвостова-Натальїна» [26, с. 70], а з малоросійських членів імператриця призначала генерального обозного Семена Кочубея, генерального писаря К. Розумовського Василя Туманського, генерального осавула Ілля Журавка та генерального хорунжого Данила Апостола.

Імператриця Катерина II пішла шляхом імператора Петра I, який після смерті гетьмана І. Скоропадського 1722 р. також скасував гетьманство і Гетьманщиною правила Малоросійська колегія.

Після ліквідації інституту гетьманства імператрицею Катериною II не проводилися спроби відновлення гетьманства і лише в 1767-1768-х роках на

великому зібранні Законодавчої комісії, яка була створена згідно з планом імператриці щодо автономії Гетьманщини серед депутатів розглядалося питання про призначення генерального осавула І. Скоропадського (сина генерального підскарбія М. Скоропадського) на посаду гетьмана, але призначення не відбулося. Більшість депутатів та представники імперського уряду не хотіли гетьмана. Як писав літописець П. Симоновський в 1765 р. у своєму «Короткому описі про козаків та малоросійський народ та військових його справ» «скасування гетьманство це загроза для Малоросії» [18, с. 159].

Загалом К. Розумовський опинився в такій самій ситуації, як і його попередник І. Мазепа в 1707 р. У разі реформи ліквідації автономії України-Гетьманщини, яку проводили російські імператори, вони могли обрати або життя приватної особи з обмеженими матеріальними можливостями, або не підкоритися. І. Мазепа повстав проти імператора Петра І і втратив усе. К. Розумовський поступився імператриці Катерині ІІ [128, с. 407] без опору, що пізніше після втрати булави К. Розумовським вважав останнім гетьманом України не себе, а Мазепу, бо він зміг повстати проти імперського уряду, а він ні.

Після призначення графа П. Рум'янцева на посаду голови Другої Малоросійської колегії та генерал-губернатора Лівобережної України у 1765 р. він, подав проєкт імператриці Катерині ІІ про заснування шкіл, університету у Чернігові та в Києві, але проєкт не був реалізований, як у 1760 р. Як подає нам З. Когут, можливо, імператриця, зв'язала цей проєкт із секуляризацією церковного майна, передбачаючи великі фінансові витрати на його реалізацію і просто побажала графу П. Рум'янцеву успіхів у поліпшенні освіти. Тому в Гетьманщині так і не було засновано ні, школи ні університети [64, с. 109].

У квітні 1765 р. экс-гетьман К. Розумовський оголосив про складання із себе повноваження президента Петербурзької академії наук втім, його відставка не була прийнята, і офіційно він залишався на цій посаді до 1798 р. [78, с. 367], а у 1778 р. экс-гетьман віддав свій палац у Полтаві під

приміщенням Слов'янської семінарії, а в останні роки свого життя в с. Лемеші на Чернігівщині, де проходило його дитинство, спорудив школу на честь пам'яті його матері Наталії Розумовської, а також в сусідньому селі Чемери, де він зі своїм старшим братом Олексієм здобув початкову освіту [68, с. 18].

Гетьман К. Розумовський залишив значний вклад у розвиток культури та освіти Гетьманщини. Його культурно-освітні заходи значно вплинули на формування української національної ідентичності, заохочуючи розвиток інтелектуального та культурного потенціалу суспільства. Проєкт про заснування Батуринського університету 1760 р. став найвагомішим документом для освіти України-Гетьманщини XVIII ст. Діти козаків, селян, могли здобувати освіту не за кордоном, а на своїх землях. Внаслідок подання імператриці Катерині II прохальної грамоти «про давні права Малоросії» заснувати університет у Батурині за наказом проєкт був заборонений. Культурно-освітні заходи гетьмана К. Розумовського на сьогоднішній день залишаються важливим моментом в історії України XVIII ст., що підкреслює значення освіти та культури для суспільного прогресу.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури та джерел, які присвячені реформам гетьмана Кирила Розумовського, свідчать, що останній гетьман України у XVIII ст. був талановитим реформатором і відіграв визначну роль у становленні української державності. Здобувши гідну освіту під іменем Івана Обидовського в найкращих університетах Королівства Пруссії Берліна, Геттінгена, Кенігсберга та Старосбурга під керівництвом відомого фізика та математика Леонарда Ейлера та філософа, юриста Штрубе. Після закінчення навчання К. Розумовський повертається на батьківщину й очолює Петербурзьку академію наук, якого керував майже 52 роки. Імператриці Єлизаветі Петрівні сподобався молодий юнак з Гетьманщини, тому саме з ним вона пов'язала відновлення гетьманства.

Однією з найголовніших справ К. Розумовського на посаді гетьмана стало реформування судової системи. Його діяльність у сфері судочинства сприяла відновленню складу функцій Генерального військового суду городського, земського та підкоморських судів, які були скасовані гетьманом Б. Хмельницьким у 50-х роках XVII ст.

На початку 1760 року із військової адміністрації виокремили суд та створили органи правосуддя Гетьманщини новаторство цих змін засвідчувалось тим, що їх закріпив уряд імператриці Єлизавети Петрівни. Адміністрація за часів гетьманування К. Розумовського значною мірою домоглася одного з найважливіших завдань гетьманів – Універсалом від 17 листопада 1760 року К. Розумовський запровадив новий порядок судочинства. Згідно з цього універсалу Генеральний військовий суд очолювали два генеральні судді, а до його складу входили вибрані від старшини, представники кожного з десяти полків. Цей суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією, саме тому Генеральну військову канцелярію було позбавлено судових функцій. Загалом

судова реформа, яку здійснив останній гетьман України XVIII ст. відповідала інтересам козацької старшини.

У фінансовій та військовій сферах Гетьманщини також відбувалися зміни стосовно війська та зброї. Реформування та реорганізація козацького війська, проведені гетьманом, торкнулися багатьох сфер функціонування козацького війська. Уніфікації торкнулись обмундирування, переозброєння, виробництва гармат різних калібрів.

Дуже велику увагу Кирило Розумовський приділяв розбудові Батурина та Глухова у цих містах були зведені цегляні та лісопильні заводи, у Почепі – пороховий завод, у Батурині і Нових Млинах текстильні фабрики. К. Розумовський намагався самостійно управляти Гетьманщиною. Будівництво такої кількості заводів і фабрик давало змогу не залежати від російської імперії. А це зовсім не влаштовувало Єлизавету Петрівну. Тому вона намагалась поступово обмежити права і вольності гетьмана.

Культурно-освітні заходи останнього гетьмана мали велике значення в житті, науці та освіті Гетьманщини. Хоча в нездійснених проєктах передбачалися радикальні зміни: заснування університету в гетьманській столиці Батурині та перетворення Києво-Могилянської академії на світський університет за західноєвропейським зразком.

Відкриття університету в Батурині дало б змогу функціонувати йому як класичному європейському закладу, у якому викладались би допоміжні предмети для талановитих юнаків заможних козаків. К. Розумовський опікувався навчанням здібної молоді та всіляко підтримував її у подальшій кар'єрі. Видатний український історик Михайло Грушевський називав військових канцеляристів доби гетьмана К. Розумовського козацькою інтелігенцією, яка готувала національне-українське відродження. Це знову не подобалося уряду імператриці Катерині II і він вжив усіх заходів, щоб університет у Батурині так і не відкрився.

Реформаторська діяльність Кирила Розумовського у сфері судочинства, козацького війська, культури та освіти свідчить про цей період, як про добу

останнього піднесення Гетьманської держави. Розумовського по праву можна назвати патріотом своєї вітчизни, адже він доклав чимало зусиль для розквіту української державності. Навіть родинні стосунки з імператрицею Єлизаветою Петрівною не дозволили гетьману стовідсотково втілити в життя свої плани.

Період гетьманування К. Розумовського був непростим. Постійні конфлікти з центральною владою, боротьба за збереження автономії Гетьманщини та всі його реформи часто викликали занепокоєння в уряді імператриці Катерини II. Три століття після смерті гетьмана Богдана Хмельницького в тому російська імперія всіляко намагалась завадити розвитку і процвітанню України.

Усунення К. Розумовського з посади гетьмана за указом імператриці Катерини II від 10 листопада 1764 року стало свідченням того, що реформи не завжди були успішними, так як вони не відповідали інтересам імперської влади, і були оригінальними імператриця Катерина II боялась мати поруч такого незалежного сусіда.

Як би не усунення з посади гетьмана К. Розумовського та утворення Другої Малоросійської колегії імператрицею Катериною II, на чолі з графом Петром Рум'янцевим-Задунайським, К. Розумовський міг би встати одним з найкращих гетьманів за всю історію України.

Проте його реформи не пропали безслідно. Їх взяли за основу наступники гетьмана, які прагнули призвести Україну до незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Безбородко А. А., Рубан В. Г. Краткая летопись Малой России. Санкт-Петербург: Типография Х. Ф. Клена, 1777. 450 с.
2. Грамота Єлизавети Петрівни гетьману К. Розумовському. Про відновлення Гетьманської резиденції в Батурині // Батурин: Гетьманська столиця ранньомодерної доби. Збірник, документів і матеріалів / упор. О. Б. Коваленко. Чернігів: Scriptorium, 2020. С. 120.
3. Дівович С. Разговор Великороссии с Малойроссиею // Українська література XVIII століття / за ред. В. І. Кречотеня. Київ: Наукова думка, 1969. С. 384-414.
4. Жалування грамота к избранию гетмана / Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 658-659.
5. Запитання від гетьмана Кирила Розумовського і відповідь на нього генеральної старшини про те, які були чини і яким був уряд в Україні за гетьмана Скоропадского. Року 1751-го. / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 55-56.
6. Записка члена Малороссийской коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елизаветы Петровны: «О не порядках, которые происходит от злоупотребления права и обыкновенными грамотами подтверждённых Малороссии» / Кулиш П. А. Записки о Южной Руси: Издатель П. А. Кулиш. Том. Второй. Санкт-Петербург. 1857. С. 169-196.
7. Лист К. Розумовського до Колегії іноземних справ про направлення підполковника фона Ентингера до Батурина для Будівництва гетьманської резиденції // Батурин: Гетьманська столиця: Ранньомодерної доби. Збірник,

документів і матеріалів / упор. О. Б. Коваленко. Чернігів: Scriptorium, 2020. С. 147.

8. Лист Івана Кулябки 13 жовтня 1758 року / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 69-71.

9. Лист Івана Кулябки 4 травня 1760 року / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 71-72.

10. Ордер гетьмана Кирила Розумовського 16 квітня 1751 року про заборону вживати в Лівобережній Україні «суд по формі», а судити за малоросійськими правами» / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 52-54.

11. Ордер гетьмана Розумовського генеральному підскарбію Михайлові Скоропадському про усунення його «від усіх Малоросійських справ» 1753 року / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 63-66.

12. Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові / Білоконь С. Про права, переваги й потреби України (1763 рік.) // Український археографічний щорічник. – Нова серія, 2010. С. 414-432.

13. Прохання експедиції Батуринського та Глухівського будівництва до К. Розумовського про виділення додаткових коштів для розбудови гетьманської столиці (27 липня 1752 року) // Збірник, документів і матеріалів / упор. О. Б. Коваленко. Чернігів: Scriptorium, 2020. С. 146-147.

14. Прохання малоросійської шляхти і старшини разом із Гетьманом про поновлення давніх прав Малоросії подане Катерині II У 1764 року / Путро О. І. Путро Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 73-95.
15. Проект учреждению университета Батуринского, 1760 года (Писан. Грин. Ник. Тепловым для Графа Гетмана) / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 118-136.
16. Рапорт Генеральної військової канцелярії К. Розумовському про заготівлю матеріалів для будівництва в Батурині // Батурин: Гетьманська столиця ранньомодерної доби Збірник, документів і матеріалів / упор. О. Б. Коваленко. Чернігів: Scriptorium, 2020. С. 131-134.
17. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 767 с.
18. Симоновский П. Краткое описание о Козацтвом и Малороссийском народах и о военных его делах. Москва: Университетская типография, 1847. 159 с.
19. Універсал гетьмана Кирила Розумовського про обов'язки генерального писаря, а також про судові інстанції 1751 року / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 53-54.
20. Універсал гетьмана Кирила Розумовського про призначення суддів, щоб поповнити Генеральний суд. Року 1751-го / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 54-55.

21. Універсал гетьмана Кирила Розумовського Київській полковій канцелярії про реорганізацію діяльності Генерального військового суду (1 листопада 1760 року.) // Історія України: Хрестоматія / упор. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 330-332.
22. Універсал гетьмана Кирила Розумовського про обмеження прав переходу селян на Лівобережній Україні (1760 року.) // Історія України: Джерельний літопис / за ред. В. І. Червінського та М. І. Обушного. Київ: ДП «Дирекція ФВД», 2008. С. 232.
23. Універсал гетьмана Кирила Розумовського від 19 листопада 1763 року про заснування Статутових судів, надіслано до Лубенського полку / Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В двох частинах. Ч. 2. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. С. 66-69.
24. Указ Єлизавети Петрівни про пожалування К. Розумовського міста Батурина та Почепа з повітами (17 лютого 1760 року.) // Збірник, документів і матеріалів / упор. О. Б. Коваленко. Чернігів: Scriptorium, 2020. С. 156-157.
25. Указ Катерини II видано князю О. Вяземському під час вступу на його посаді генерал-губернатора 1764 року // Історія України документи і матеріали: посібник / уклад. ком. Д-ра іст. Наук В. Кроля. Київ: Вид. Центр «Академія». С. 166.
26. Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії // Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. Збірник документів і матеріалів / упор. С. В. Алексєєв., Н. Л. Стешенко. Краматорськ: ДДМА, 2017. С. 70-71.
27. Шафонский А. Черниговского наместничества типографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, сочиненное в Чернигове, 1786 года. Киев: В Университетской типографии, 1851. 697 с.
28. Шерер Жан-Бенуа Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців. Київ: Український письменник, 1994. 311 с.

X X X X X X X

29. Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1993. 414 с.
30. Апанович О. М. Збройні сили України першої половинки XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 224 с.
31. Бовгиря А. М. Тема автономії Гетьманщини у творах Семена Дідовича та Петра Симоновського // Історія українського козацтва. Нариси: В двох томах. Т. 2. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 292-296.
32. Бігун В. С., Бойко. І. Й., Бондарук Т. І., Віслобоков. К. А., та інші. Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку. / За ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.
33. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
34. Белашов В. І., Белінська Л. І., Близнюк А. М., Голубченко В. Ю., та інші. Глухівський період в історії козацької держави (1708-1782 рр.) / за заг. Ред. В. Ю. Голубченка // Сумщина в історії України. Суми: МакДен, 2005. С. 148-152.
35. Безрук Т. В. Основні етапи судової реформи 1722-1723 рр. у козацько-гетьманській державі // Вісник Маріупольського державного університету: Серія «Право», 2014. Вип. 7. С. 299-305.
36. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России (от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства). Київ: Час, 1993. 656 с.
37. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: В п'яти томах. Том. І. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1880. 486 с.
38. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 / за ред. О. М. Мироненка. Київ, 1997. С. 9-49.
39. Василенко М. П. Г. М. Теплов і його «Записка о непоряках в Малороссии» // Записи українського наукового товариства в Києві. Т. 9. Київ, 1911. С. 13-28.

40. Василенко М. О. Судах. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII століття // Український археографічний збірник. Т. I. Київ, 1926. С. 136-142.
41. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 445 с.
42. Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маємо право». Злети і падіння козацької держави 1648-1783 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 343 с.
43. Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2022. 576 с.
44. Грасько М. Заміська резиденція К. Г. Розумовського // Сіверянський літопис, 2018. Вип. 1-2. С. 50-60.
45. Герасько М. До історії будинків гетьмана Кирила Розумовського // Етнічна історія народів Європи. №5. Батурин, 2017. С. 27-32.
46. Герасько М. Маловідомі будинки К. Г. Розумовського в Батурині // Сіверянський літопис, 2013. № 4-6. С. 60-64.
47. Герасименко Н. Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України // Записки НТШ Т. ССXXXVIII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1999. С. 554-561.
48. Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: Причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 80 с.
49. Гуржій О. І., Реєнт О. П. На чолі судочинства // Іван Скоропадський. Київ: Арій, 2013. С. 200-206.
50. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Козацька Україна. Історія Гетьманської держави (XVII-XVIII ст.). Київ: Арій, 2020. 368 с.
51. Горностаев Ф. Ф. Гетманский дворец в Батурин // Дворцы и церкви Юга. Москва, 1914. 92 с.
52. Дорошенко Д. Нарис історії України: В двох томах. Т. II. (Від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. 349 с.

53. Дзюба О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // «Світогляд». 2010. №2. С. 62-67.
54. Дегтярьов С. І. Судівництво на землях України-Гетьманщини у XVIII ст // Актуальні питання вітчизняної та світової історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23-24 квітня 2010 року / за заг. Ред. С. І. Дегтярьова. Суми: СумДУ, 2010. С. 54-61.
55. Дегтярьов С. І. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та вплив на нього російських судових практик // Науковий вісник Гілея: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 104. С. 11-16.
56. Енгель Йоганн-Крістіан Історія України та українських козаків. Харків: Факт, 2014. 639 с.
57. Історія Русів / укр. Пер. І. Драча. Львів: Радянський письменник, 1991. 318 с.
58. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії української держави. Київ: МАУП, 2017. 622 с.
59. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол в перших роках своєї діяльності- Адмініstraційні та судові справи // Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1948. С. 60-99.
60. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси козацьких полків. Київ: Стилос, 2004. 391 с.
61. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: Проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр.. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 305 с.
62. Кононенко В. Рецепція Литовського статутного права у Гетьманщині. Наприкінці 1680-х початку 1760-х рр.: Модернізація чи відстоювання «старизни» // Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського: В чотирьох томах. Т. III. Київ, 2015. С. 169-190.

63. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). Москва: Наука, 1976. 304 с.
64. Когут З. Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1993. 317 с.
65. Когут З., Мазенцев В., Стий Ю., Скороход В. Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 років. Торонто: Гомін України, 2015. 31 с.
66. Коляда І. А., Милько В. І. Кирило Розумовський. Київ: ПАТ «ДАК Укрвидавполіграфія», 2012. 128 с.
67. Килимник С. Родина Розумовських // Збірник матеріалів V-тої наукової конференції НТШ-Торонто. Торонто, ОНТ, Канада грудень 1954. С. 19-44.
68. Корж-Усенко Л. В., Мартиненко Д. В. Пріоритети політики «Освіченого гетьманату» К. Розумовського // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології 2012. №3 (21). С. 12-20.
69. Кресін О. В. Еволюція козацького судоустрою // Історія українського козацтва. Нариси: В двох томах. Т. 2. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 160-173.
70. Крутиков А. Кирилл Разумовский и проекты реформ на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Перспективы электронный журнал, (октябрь-декабрь). 2019. №4. С. 103-117.
71. Киселев М. А., Кочегаров., Лазарев Я. А. Патроны и друзья: Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной. Екатеринбург: «Издательство «Уральского университета», 2022. 1244 с.
72. Круглова Т. А. К вопросу о времени составления «Записки о не порядках в Малороссии»: В царствование Елизаветы Петровны или Катерины II? // Вестник Московского университета. 2011. № 4. Москва: Серия 8. История. С. 3-30.

73. Круглова Т. А. Об отставке последнего малороссийского гетмана К. Г. Разумовского (1764 г.): Новое прочтение источников // Вестник Московского университета. Серия 8. История. С. 3-24.
74. Круглова Т. А. Был ли Г. Г. Орлов реальным кандидатом в Малороссийские гетманы 1764 г // Историческое обозрение. С. 91-95.
75. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття // Український археографічний щоденник. Київ, 2009. Вип. 13-14. С. 223-239.
76. Лапшин С. А. Компетенція та матеріальне забезпечення Правління гетьманського уряду в (1734-1750 рр.) // Наукові записи. Вип. 12. Вінниця; Серія: Історія, 2007. С. 84-89.
77. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии: (Значения на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке // Исторический журнал Киевская старина, 1898. № 7-8. С. 75-110.
78. Левашова И. Ю. Гетманы и казацкие атаманы. Киев: Глория, 2014. 384 с.
79. Лазарев Я. «Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760 годов» // Вопросы истории. Вып. 3. Москва, 2017. С. 70-85.
80. Маслійчук В. Л. Культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – XIX ст. : дис. ... док. Іст. наук : 94 (477) «175/1818»: 37.108 / Харківська державна академія / Запорізький національний університет. Харків – Запоріжжя, 2019. 479 с.
81. Маслійчук В. Л. Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Вип. 22. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. С. 24-31.
82. Мельничук Г. Кирило Розумовський // 1000 Незабутніх імен України: Князі й гетьмани, воєначальники й державотворці. Київ: Школа, 2005. С. 41-45.

83. Мельничук М. О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 7. Київ – Глухів, 2014. С. 137-139.
84. Маркевич М. Історія Малоросії. Т. 1-2. Київ: Ін-Юре, 2003. 664 с.
85. Могильний Л. П. Семен Дівович і значення його твору «Разговор Великороссии с Малороссией...» у становленні автономіського руху // Науковий вісник. Гілея. Вип. 112. С. 21-25.
86. Мальченко О. Музей української артилерії XV – XVIII століть: Ч. I. Київ, 2011. 216 с.
87. Миллер Герард-Фридрих Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. Москва: В Университетской типографии, 1846. 92 с.
88. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Киев: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1897. 133 с.
89. Омельчук В. В. Судова реформа 1760-1763 років: Основні етапи та наслідки // Наукові праці МАУП. Вип. 2. (33). Київ: Персонал, 2012. С. 157-163.
90. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.: В двох частинах Ч. II. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1930. 352 с.
91. Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. 328 с.
92. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів: «Видавництво «Львівського університету», 1967. 180 с.
93. Панашенко В. Кирило Розумовський // іст. жур. Гетьман України. «Дніпро», 1991. №11-12. С. 232-241.
94. Панашенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ: Варта, 1994. С. 535-553.

95. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.) // іст. зош. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 76 с.
96. Панащенко В. Григорій Сковорода // Історія України в особах IX-XVIII ст. Київ: «Видавництво «Україна», 1993. С. 377-380.
97. Пасько І. В. До історії Батуринського палацу. (На матеріалах листування К. Г. Розумовського з М. І. Воронцовим) // Український щорічник. Київ, 1999. Вип. 3-4. С. 253-262.
98. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: В двох томах. Т. II. (від половини XVII сторіччя до 1923 року). Мюнхен: Український вільний університет, 1976. 599 с.
99. Павленко О. С. Батуринські витоки. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 221 с.
100. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): У двох частинах. Ч. 1. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2008. 239 с.
101. Путро О. І. Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського // Україна-козацька держава. Київ: Емма, 2004. С. 483-501.
102. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. Вип. 2. Том 5. Київ: Наукова думка, 1993. С. 54-62.
103. Путро О. Двірцеві інтриги уряду Катерини II: «Змова Мировича» та «Справа Мацієвича» // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. Київ 2003. С. 350-368.
104. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 493 с.
105. Петров Н. И. Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (1750-1763 гг.). Киев: Типография И. И. Горбунова, 1905. 43 с.
106. Падох Я. Суди і судовий процес старої України: Нарис історії. Нью – Йорк – Париж – Синдней – Торонто – Львів, 1990. 128 с.

107. Різниченко В. Проект українського університету в Батурині. Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. Трьох святих, 1916. 16 с.
108. Розумовська М. Розумовські: Родина при царському дворі. Київ: Темпора, 2015. 320 с.
109. Радул О. Спроби відкриття університетів в Україні в другій половині XVIII століття // Наукові записи. Вип. 140. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград, КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. С. 3-6.
110. Реснт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України: Легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2017. 415 с.
111. Стецюк Б. Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки», 2015 № 285. С. 281-288.
112. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Вид дім «Альтернативи», 1997. 368 с.
113. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 256 с.
114. Славутич Є. Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць Київ, 2004. № 11. С. 329-358.
115. Славутич Є. Однострої надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 7. Київ, 2004. С. 161-185.
116. Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // «Військово-історичний альманах». №16. Ч. I, 2008. С. 130-154.
117. Саєнко Н. Козацькі гармати // Історичний калейдоскоп. Іст. жур. 2020. №3. С. 13-14.
118. Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018. 184 с.

119. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років. Київ: Темпора, 2023. 912 с.
120. Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648-1781 рр.) // укр. Іст. жур. 2012. № 4. С. 35-51.
121. Сокирко О. Гетьман у перуці. Зовнішні форми репрезентації гетьманської влади часів Кирила Розумовського // Актуальні проблеми мистецтвознавства. Київ, 2019. С. 51-85.
122. Сокирко О. Устроєві роформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату // *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo – Wschodniej* / red. T. Kargol, W. Michałowski. T.1. Kraków – Kijów, 2020. С. 113-132.
123. Сокирко О. «Січовики» останнього гетьмана: запорозький курінь Кирила Розумовського 1751-1764 рр. // Науковий вісник. Гілея. 2011. Вип. 52. С. 192-195.
124. Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, (1750–1764 рр.) // Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. С. 359-385.
125. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. 100 с.
126. Сорока Ю. Безгетьмання та останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2015. 63 с.
127. Трех М. І. Перший палац К. Г. Розумовського // Сіверщина в історії України, 2012. Вип. №5. С. 215-217.
128. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України: Історії про славу, трагедії та мужність / пер. з рос. Н. Єгоровець. Київ: Кліо, 2020. 424 с.
129. Таїрова-Яковлева Т. Катерина II й Україна // Коліївщина: Великі ілюзії Друге видання / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: Кліо, 2021. С. 46-63.

130. Утвенко В. В. Зловживання службовим становищем в Україні в роки гетьманування К. Розумовського та антикорупційні заходи Гетьманського уряду // Історико-політичні студії. Зб. наук. праць. Київ: Серія «Історичні науки», 2012. С. 124-136.
131. Черкаський І. Судові реформи графа К. Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 670-778.
132. Чухліб Т. Гетьмани України: Військо, політика, держава. Київ: Арій, 2023. 352 с.
133. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення: В двох книгах. Книга 2. Київ: Кліо, 2019. 1120 с.
134. Шербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця, 2019. 220 с.
135. Шаменков С. Шаровари в одязі українського козацтва XVI-XVIII ст. // Археологія і фортифікація України. зб. м. 10-тої Всеукраїнської з міжнародної участі науково-практичні конференції. Каменець-Подільський, 2021. С. 330-342.
136. Яневський Д. «Права, за якими судиться малоросійський народ» // Загублена історія внутрішньої держави. Харків: Фоліо, 2009. С. 232-233.
137. Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків: В трьох томах. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
138. Krokosz P. Baturun-idea hetmanskieg stolicy // Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, 2013. С. 14-51.

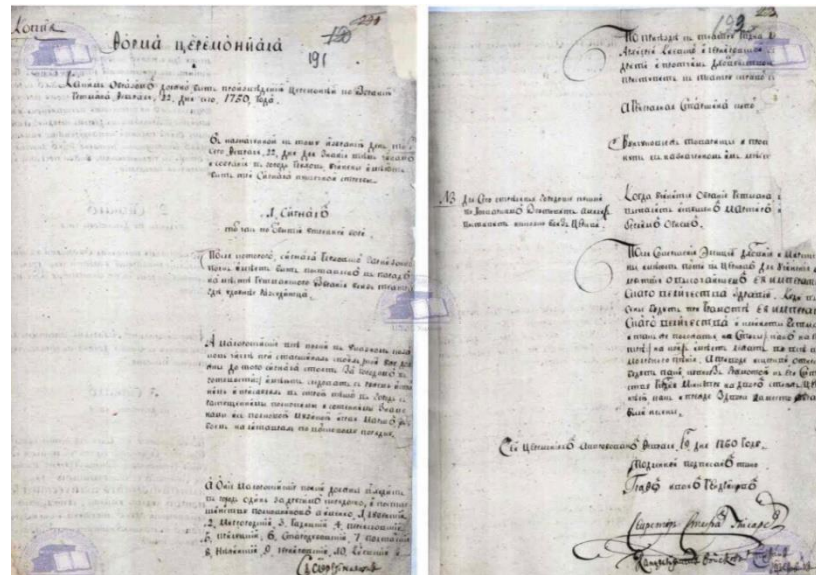
ДОДАТКИ

Додаток 1

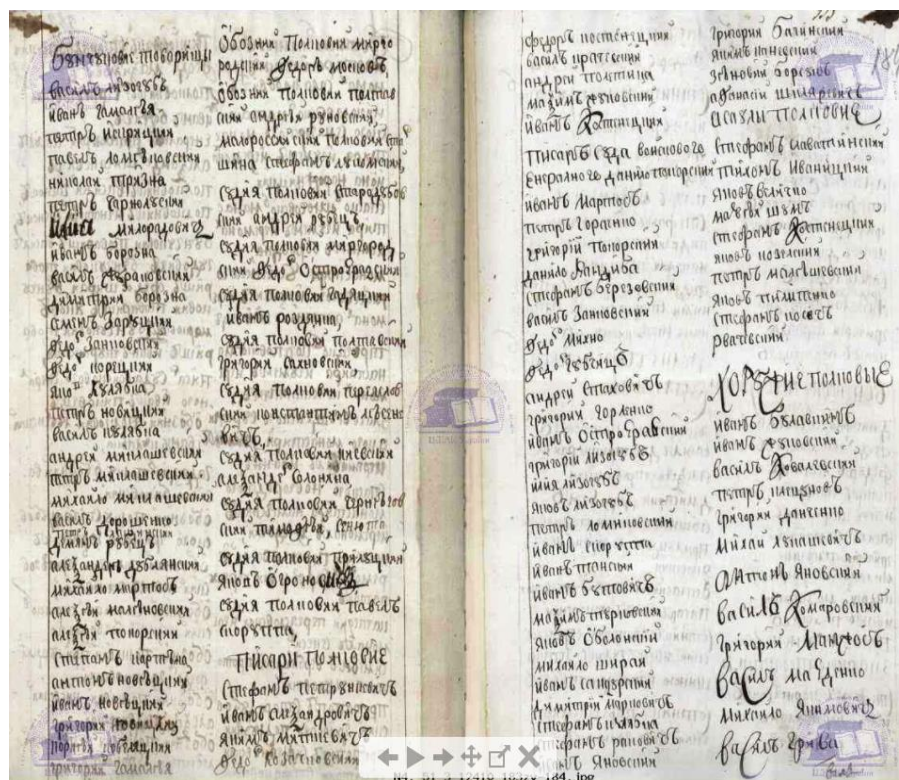

Портрет гетьмана Кирила Розумовського. Художник Луї Токе.

Джерело: Михайловський В. Наші королі – Reges Nostril. Володарі та династії в історії України (1340-1795). Київ: Темпора, 2023. С. 391.

Форма церемоніалу виборів гетьмана, використана під час виборів гетьмана Кирила Розумовського (лютий 1750 р).

Донесення представників генеральної старшини щодо фінансування виборів гетьмана в Глухові та список козацької старшини, яка брала участь у виборах гетьмана (лютий 1750 р.)

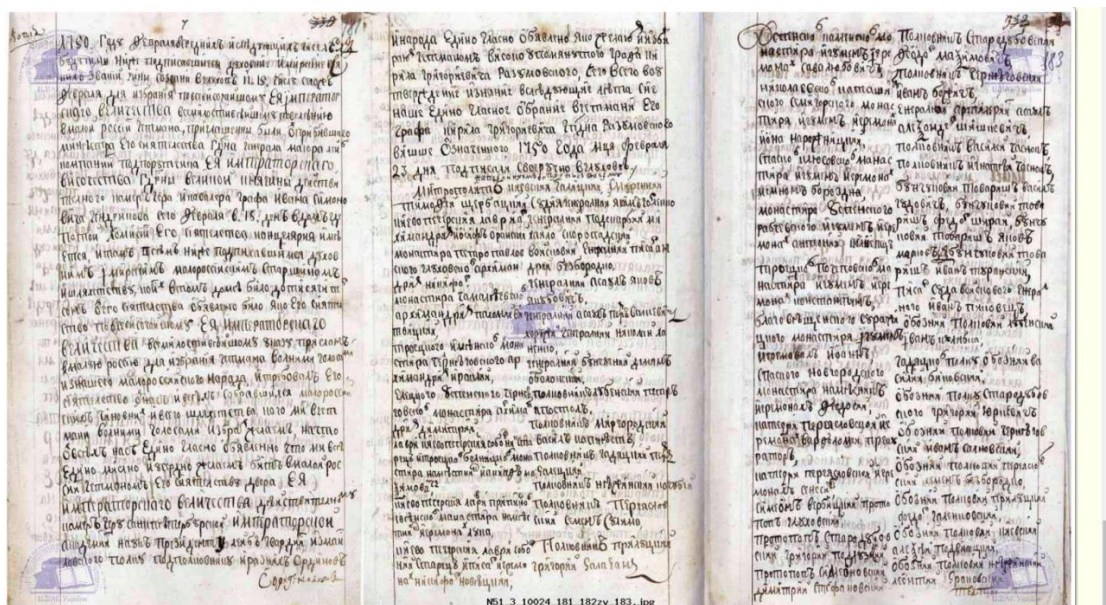
Джерело: Центральний державний історичних архів України, м. Київ.
URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_265_rokiv_Hetmanatu.php

Додаток 3

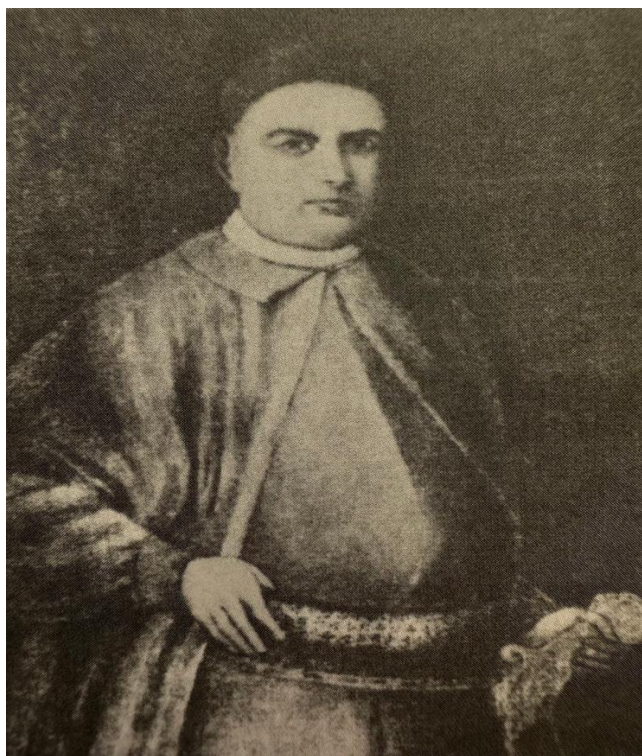
Копія булави гетьмана Кирила Розумовського

Джерело: Булава останнього гетьмана Кирила Розумовського URL:
<https://exklusi.com/image/cache/catalog/easyphoto/882/kopiya-bulavy-getmana-razumovskogo-v-podarochnom-futlyare-27-800x800.jpg>

Акт про обрання Кирила Розумовського гетьманом України

Джерело: Архівні документи XV-XVIII ст. URL: <https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/1750%2802%2915%2823%29.Rozumovsky.php>

Андрій Безбородько – генеральний писар К. Розумовського

Джерело: Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення: В двох книгах. Книга 2. Київ: Кліо, 2019. С. 276.

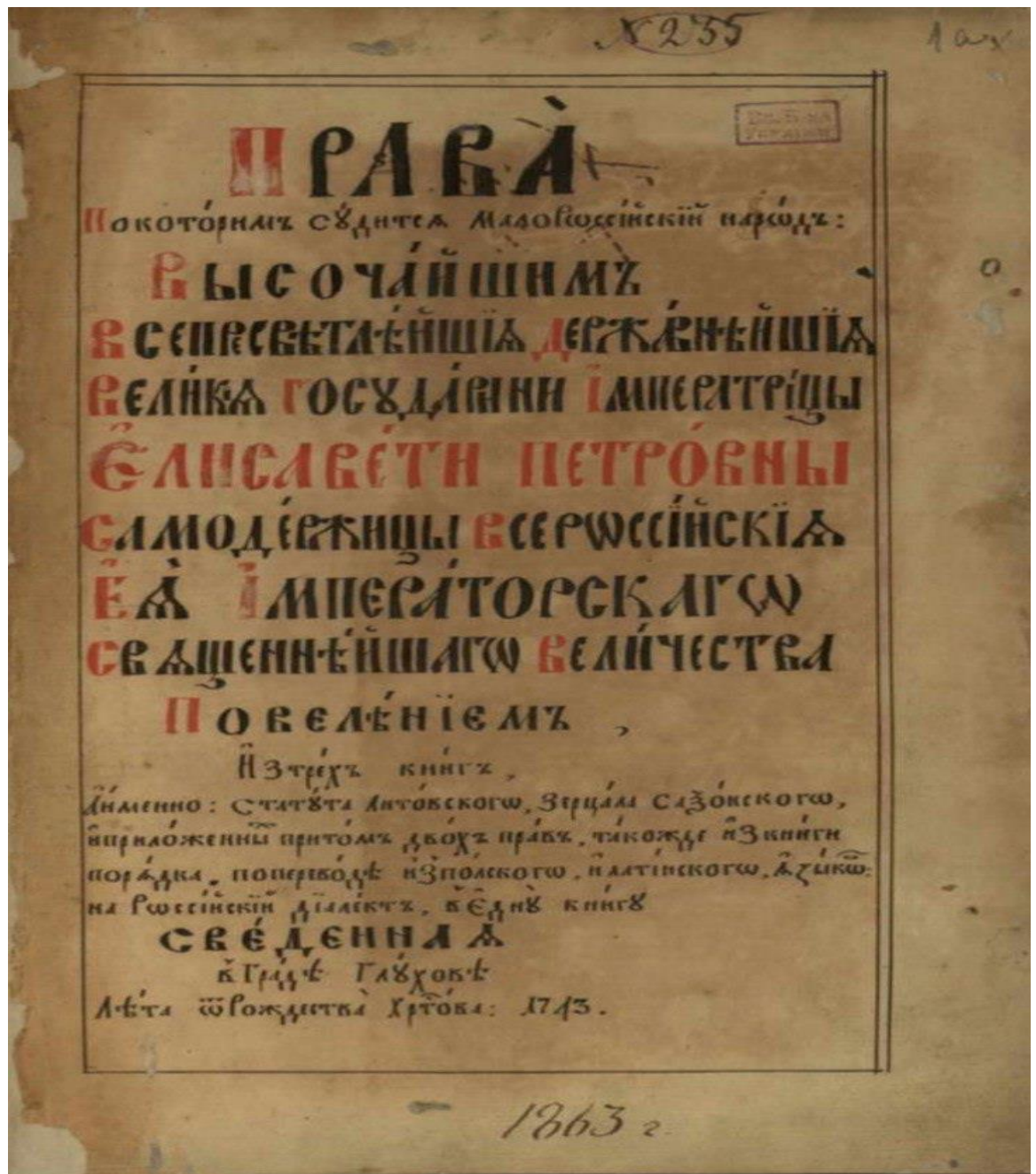
Додаток 5

Портрет Григорія Теплова. Невідомий художник

Джерело: Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: Великі ілюзії. Друге видання / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: Кліо, 2021. С. 138.

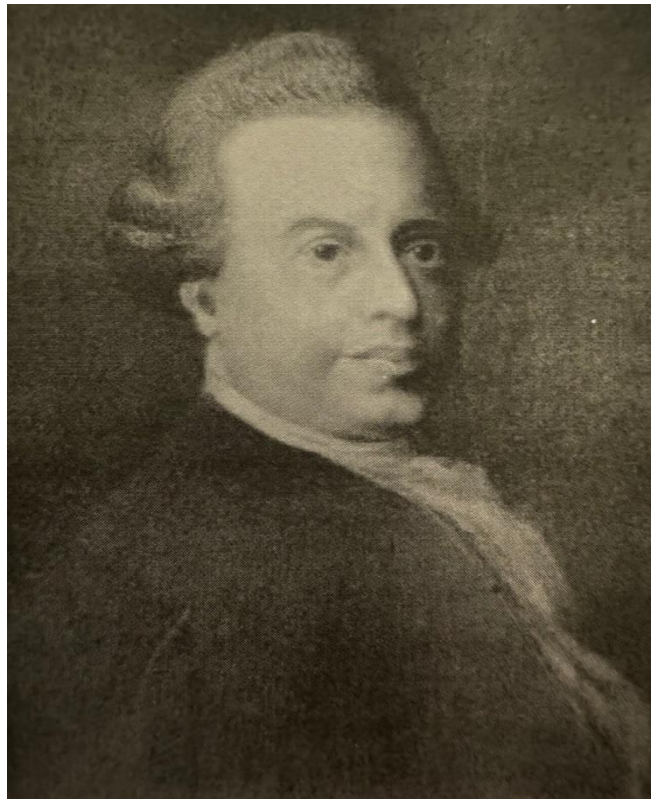
Додаток 6

Права, за якими судиться Малоросійський народ.

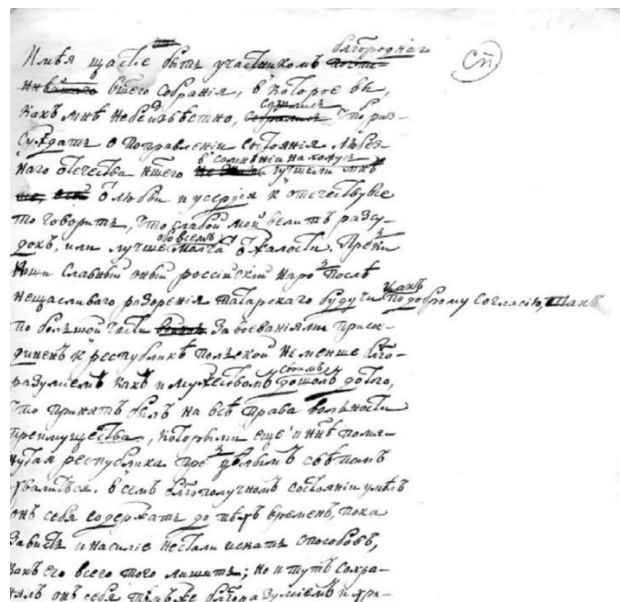
Титульна сторінка.

Джерело: Права, по котóрымъ судится малоросійскій народ.
 Глухов. 1743 г. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000513>

Григорій Полетика – український суспільний діяч.
 Джерело: Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення. Книга 2. Київ: Кліо, 2019. С. 310.

Додаток 8

Рукопис промови Григорія Полетики в загальних зборах українського шляхетства

Джерело: Білоконь С. Про права, переваги й потреби України (1763 рік.) // Український археографічний щорічник. – Нова серія, 2010. С. 432.

Додаток 9

Козак-підпомічник.

Джерело: Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення. Книга 2. Київ: Кліо, 2019. С. 417.

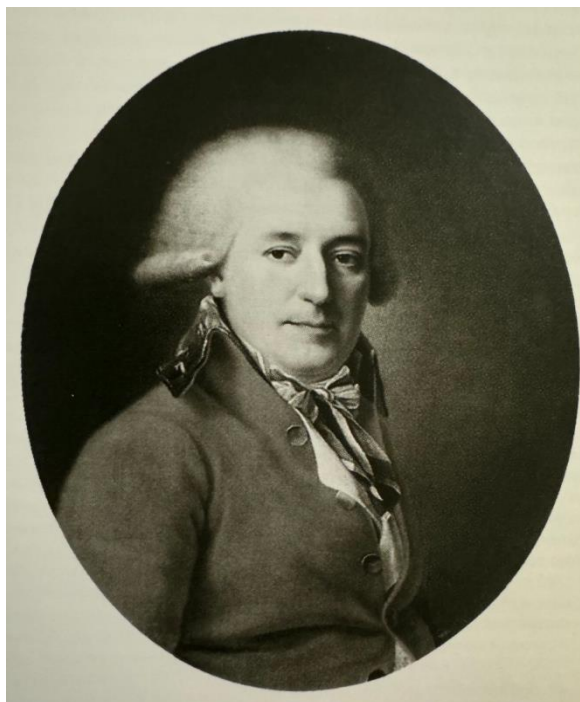
Гетьманщина і Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.
Джерело: Атлас Історія України 8 клас. Київ: Картографія, 2013. С. 20.

Крій та реконструкція одного з видів шаровар

Джерело: Шаменков С. Шаровари в одязі українського козацтва XVI-XVIII ст. // Археологія і фортифікація України. Каменець-Подільський, 2021. С. 342.

Додаток 12

Портрет Чернігівського полковника Петра Милорадовича.

Художник Н. Аргунов, 1795 рік.

Джерело: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років. Київ: Темпора, 2023. С 801.

Додаток 13

**Офіцер Надвірної гетьманської хоругви Кирила Розумовського.
1750-ті роки.**

Джерело: Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018.

Додаток 14

Капітан жолдацької роти гетьмана Кирила Розумовського. 1760-ті роки.

Джерело: Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018.

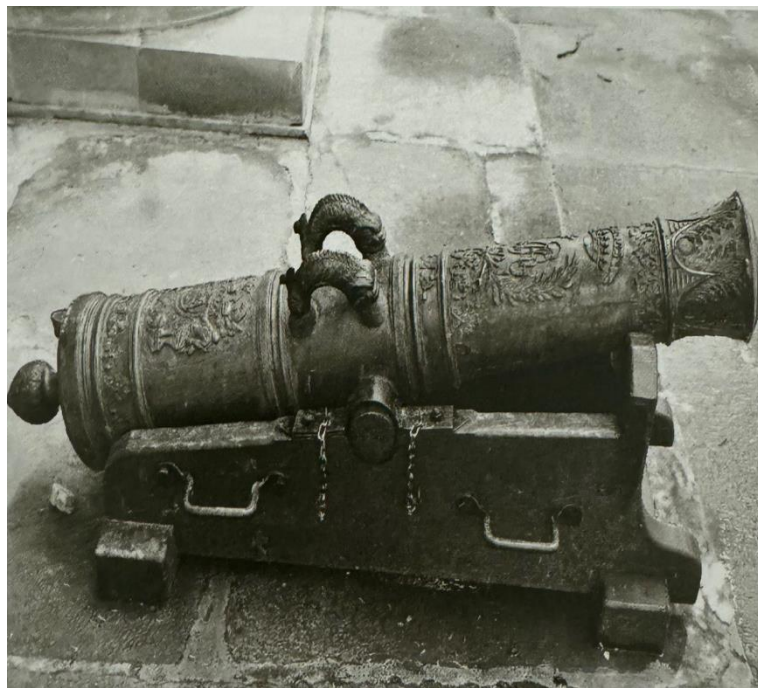
Додаток 15

Сержант жолдацької роти гетьмана Кирила Розумовського. 1760-ті роки.

Джерело: Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018.

Додаток 16

Трифунтова гармата зразка 1753 року з гербом гетьмана Кирила Розумовського.

Джерело: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років. Київ: Темпора, 2023. С. 813.

Додаток 17

Графських герб Розумовських на гарматі зразка 1753 року.

Джерело: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років. Київ: Темпора, 2023. С. 819.

Додаток 18

Гармата із титульним надписом гетьмана Кирила Розумовського

Джерело: Мальченко О. Музей української артилерії XV-XVIII століть: Ч. I. Київ, 2011. № 33.

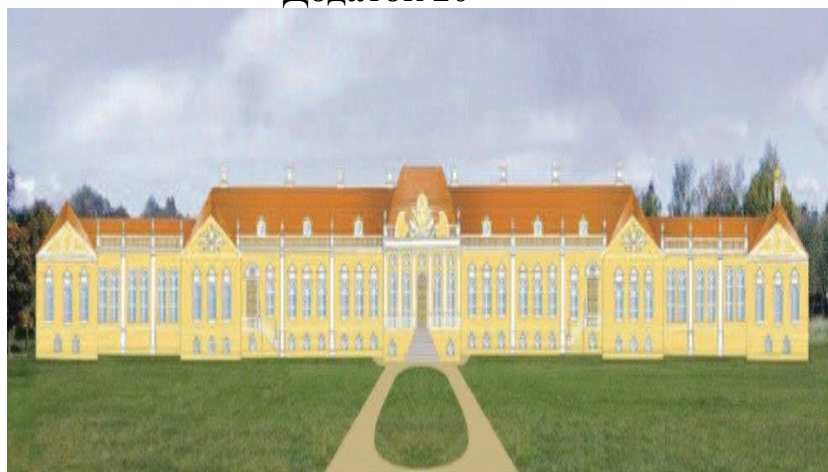
Додаток 19

	Гармати				Мортири			
Матеріал литва	м		ч		м		ч	
Рік	1738	1760	1738	1760	1738	1760	1738	1760
Гадяцький полк	18	10	11	5				
Київський полк	16	14	1					
Лубенський полк	?	24	?	3		9		
Миргородський полк	18	34	12	31				
Ніжинський полк	35	13	45	4		12		
Переяславський полк	6	15	4	14		8		
Полтавський полк	?	33	?	7				
Прилуцький полк	10	12	23	15				
Стародубський полк	29	35	1	9		9		
Чернігівський полк	48	26	5	6				
Генеральна артилерія	12	35			9	23	1	
Усього	192	251	102	94	9	61	1	

Матеріал артилерійських систем Лівобережної Гетьманщини 1738 і 1760 років (м – мідні, ч, – чавунні/залізні).

Джерело: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького гетьманату в добу мілітарної революції, 1648-1764 років. Київ: Темпора, 2023. С. 650.

Додаток 20

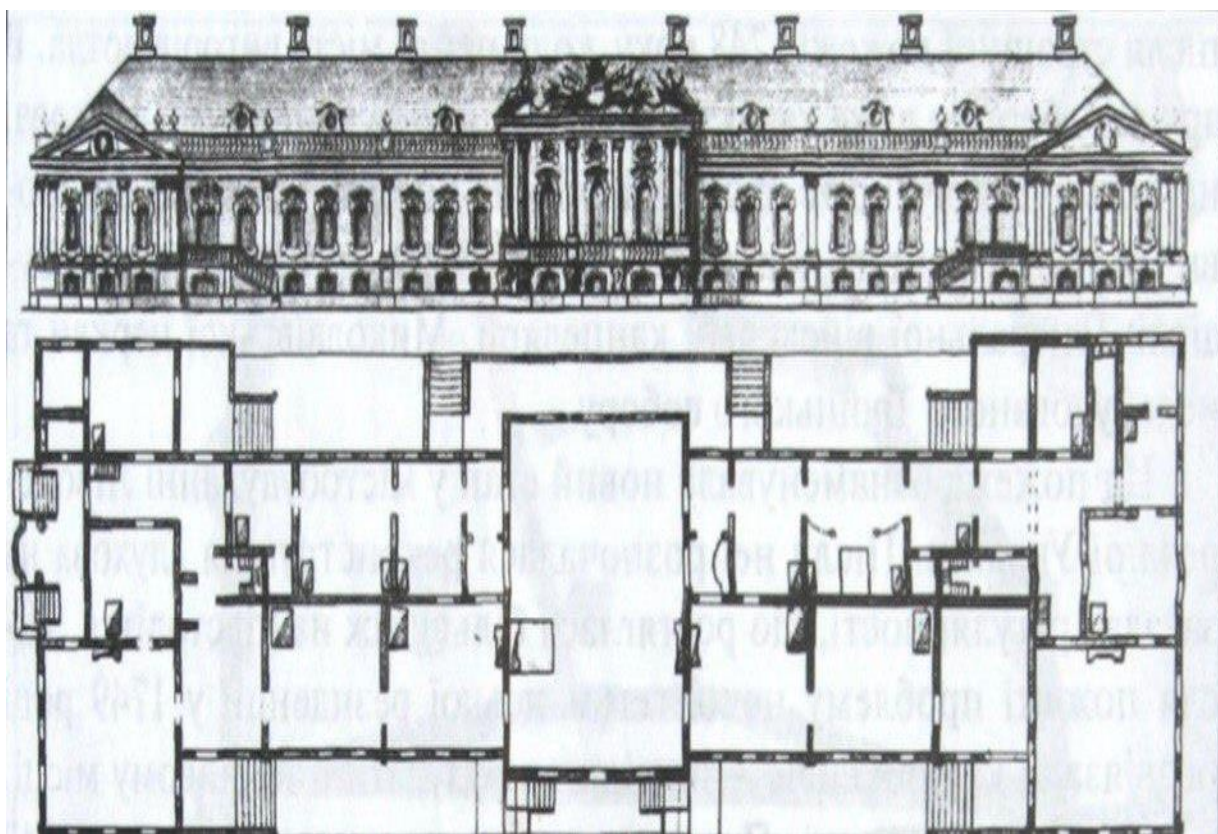
Палац гетьмана Кирила Розумовського з флігелями і переходами у Батурині. 1751-53-ті роки

Джерело: Когут З., Мазенцев В., Стий Ю., Скороход В. Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 років. Торонто: Гомін України, 2015. С. 11.

Палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині в сучасному вигляді

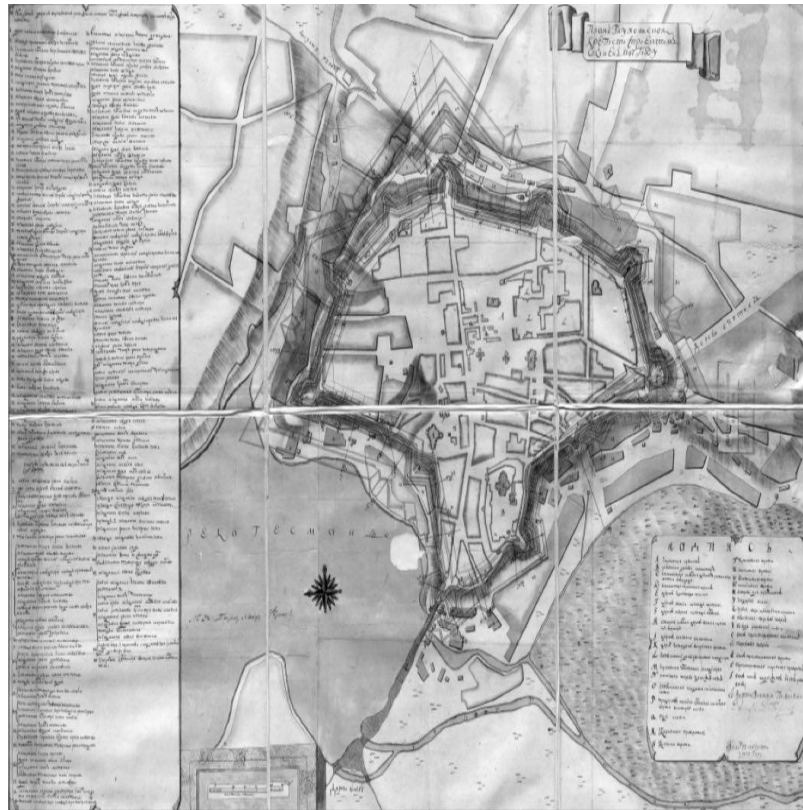
Джерело: Дзюба О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // «Світогляд». 2010. №2. С. 65.

Палац гетьмана Кирила Розумовського у Глухові.

Архітектор Андрій Квасов.

Джерело: Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час 2008. С. 256.

**План Глухівської фортеці 1747-1752 роки полковника від фортифікації
Данила Добоскега.**

Джерело: Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747-1752 років // Сіверщина в історії України. Вип. 12, 2019. С. 157.

Додаток 22

Архітектор Антоніо Рінальдї

Джерело: Грасько М. Заміська резиденція К. Г. Розумовського // Сіверянський літопис, 2018. Вип. 1-2. С. 52.

Додаток 23

Керамічні полив'яні розписані кахлі XVIII століття, що обличковували печі у дерев'яній резиденції гетьмана Кирила Розумовського в Батурині. Знайдено під час проведення археологічних досліджень в Батурині у 2013-2014-х років. канадським археологом Володимиром Мазенцевим.

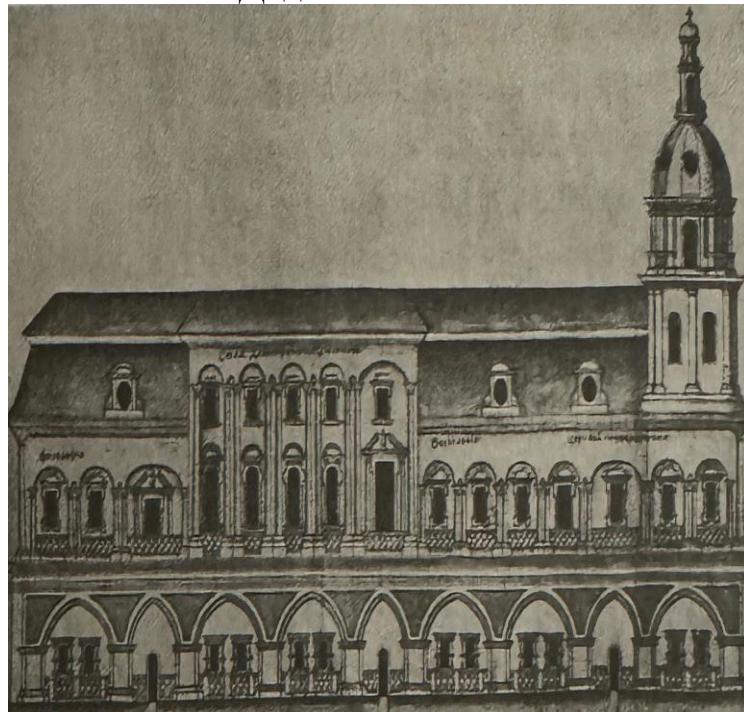
Джерело: Когут З., Мазенцев В., Стий Ю., Скороход В. Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 років. Торонто: Гомін України, 2015. С. 11.

Собор Різдва Пресвятої Богородиці у Козельці побудований за гетьманом Кирилом Розумовським.

Джерело: Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення. Книга 2. Київ: Кліо, 2019. С. 283.

Додаток 25

Будинок Києво-Могилянської академії. Гравюра XVIII ст.

Джерело: Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення. Книга. 2. Київ: Кліо, 2019. С. 168.

Додаток 26

ПРОЕКТЪ

къ

УЧРЕЖДЕНІЮ УНИВЕРСИТЕТА БАТУРИНСКАГО,

1760 года.

(Писанъ Григ. Ник. Тепловымъ для Графа Роткина.)

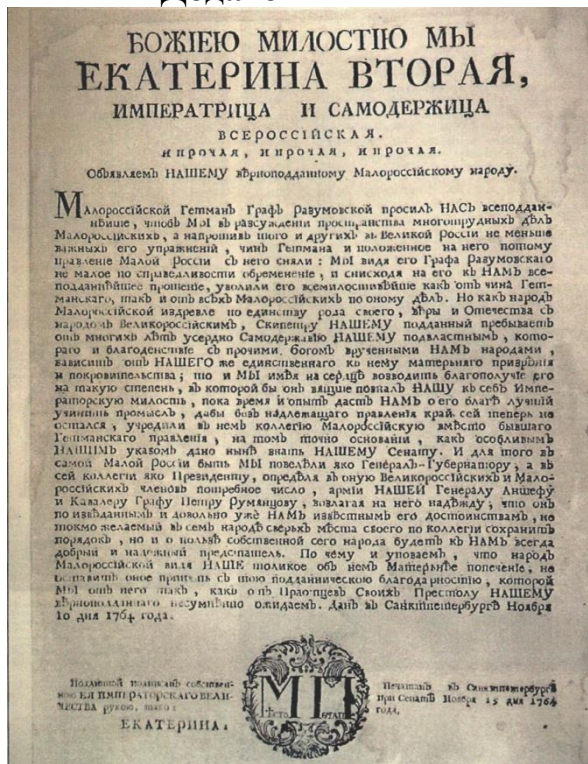
Въ склонности народа Малороссійскаго къ ученію и наукамъ ни малаго сумнінія нѣтъ, потому что въ Малой Россіи отъ давняго времени заведенныя школы, не имѣя никакого къ себѣ содержанія, а учащіеся и по силѣ уже обученные никакого ободренія, не токмо по сіе время не ослабѣваютъ, но еще по временамъ число учениковъ большее оказывается, и желающіе понять свѣше того, что въ школахъ Малороссійскихъ преподается, добровольно, положи надежду на щедрость подателей, выходятъ въ Польскія училища, Нѣмецкіе Университеты, а иногда и до Рима прохаживали, почитая оный, по ихъ мнѣнію, за древній Коринѣъ. И такихъ путешественниковъ хотя немногое число, однако жъ свѣту показывались въ духовномъ чинѣ Малороссійскіе ученые люди, какъ, на примѣръ, Феофанъ Прокоповичъ, Новгородскій Архіепископъ, Тверской Архіепископъ Лопатинскій, Гавріилъ, Епископъ

Перша сторінка Проекту створення Батуринського університету 1760 року.

Джерело: Батуринський університет URL:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:.png>

Додаток 27

Указ російської цариці Катерини II про скасування на Україні гетьманської держави 1764 року

Джерело: Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. Мельброн – Київ: Фортуана, 1999. С. 270.